

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 91
Θεσμοὶ καὶ Ἱδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Μετὰ τὴν Κατάκτηση

*Στοχαστικὲς προσαρμογὲς
τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως
σὲ ἀνέκδοτη ἐγκύκλιο τοῦ 1477*

ΑΘΗΝΑ 2006

Στὸ ἐξώφυλλο:
Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, «Μετὰ τὴν “πτώση”»
Συλλογὴ Νανῶς Κιοσέογλου
© 2007 Μουσεῖο Μπενάκη

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 91
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

Στοχαστικές προσαρμογές
τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως
σὲ ἀνέκδοτη ἐγκύκλιο τοῦ 1477

ΑΘΗΝΑ 2006

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ ἔργο «Παραγωγή προϊόντων (ἐπιστημονικῶν ἐκδόσεων) βασικῆς ἔρευνας στὸ πεδίο σπουδῆς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ μερικὴ ἀναβάθμιση τεχνολογικῶν ὑποδομῶν» τοῦ μέτρου 3.3 τοῦ Ἑπιχειρησιακοῦ Προγράμματος «Ἀνταγωνιστικότητα» – ΕΠΑΝ, πράξη «Ἀριστεία σὲ Ἑρευνητικὰ Ἰνστιτοῦτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2ος Κύκλος)». Τὸ Εὐρωπαϊκὸ Ταμεῖο Περιφερειακῆς Ἀνάπτυξης συμμετέχει μὲ ποσοστὸ 75% στὶς δαπάνες ὑλοποίησης τοῦ παραπάνω ἔργου.

Περιεχόμενα

Πρόλογος
(σ. 9–11)

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Ἡ πηγή καὶ ἡ παράδοσή της
(13–30)

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο
(31–51)

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου
(53–66)

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Ἐκκλησία καὶ κοινωνία
(67–94)

Ἐπιλεγόμενα
(95–122)

Πίνακες
(123–136)

Πρόλογος

Εἴκοσι τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, δεκαεπτὰ μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως, δεκαέξι χρόνια μετὰ τὴν παράδοση τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος, στὰ 1477, ὁ τότε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μάξιμος Γ' στέλνει μιὰν ἐγκύκλιο πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τοὺς «ἐν παντὶ τόπῳ τῆς δεσποτείας Κυρίου εὕρισκομένους... καὶ μέχρι Ῥώμης». Τὸ ἀνέκδοτο, καὶ ἐν πολλοῖς ἀθησαύριστο, αὐτὸ κείμενο ἀποτέλεσε τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴ συγγραφὴ αὐτῆς τῆς μελέτης. Ἡ σημασία τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ εἶναι βέβαια πρόδηλη ἐξαιτίας τόσο τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς ποὺ γράφεται ὅσο καὶ τῆς ἐπισημότητας τοῦ φορέα ποὺ τὸ ἐκδίδει. Ἡ σημασία ὡστόσο δὲν περιορίζεται σὲ ὅσα περιέχονται στὸ ἔγγραφο ἀλλὰ καὶ σὲ ὅσα ὑποδηλώνονται, ὅσα ἀφήνονται νὰ διαφανοῦν μέσα ἀπὸ τὶς γραμμές του.

Μὲ στόχο νὰ ἀναδείξουμε ὅλες τὶς πτυχές τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ τεκμηρίου διαρθρώσαμε τὴ μελέτη μας σὲ τέσσερα κεφάλαια. Στὸ πρῶτο παρουσιάζουμε τὴν πηγὴ: ὅ,τι ἀναφέρεται στὴν παράδοσή της, στὸν

τρόπο δηλαδή που τὸ κείμενό της ἔφτασε ὡς ἐμᾶς καὶ στὴ συνέχεια δίνουμε τὸ πανομοιότυπό της. Στὸ δεύτερο παρουσιάζουμε τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στοῦ ὁποῖο ἐκκολάφθηκε ἡ ἐγκύκλιος, ὅσα εἶχαν συμβεῖ μετὰ τὴν Ἑλωση καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἀλλαγὴ που ἐπέφερε στὶς σχέσεις Πατριαρχείου καὶ Πύλης μιὰ πρωτοβουλία που ἐκδηλώθηκε στὰ 1474, πρωτοβουλία τῆς ὁποίας ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς ἔχει γίνεῖ πλέον πατριάρχης, αὐτὸς ἀκριβῶς που ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιο που μᾶς ἀπασχολεῖ. Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἐκδίδουμε τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου, ὥστε τὶς περαιτέρω ἀναπτύξεις μας ὁ ἀναγνώστης νὰ μπορεῖ νὰ τὶς παρακολουθήσει γνωρίζοντας τὴν πηγὴ που ἐπικαλούμαστε. Στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο παρουσιάζουμε τὶς ρυθμίσεις που ἡ ἐγκύκλιος ἐξαγγέλλει, ρυθμίσεις που ὁ Μάξιμος Γ' προώθησε προκειμένου νὰ ὀργανώσει τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τὴ ζωὴ τῶν χριστιανῶν που, ὅπως ὅλα ἔδειχναν, ἐπρόκειτο πλέον νὰ ζήσουν μέσα στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Στὰ Ἐπιλεγόμενα ἀναφερόμαστε σὲ ὅσα ἐγίναν μετὰ τὸ 1477 καὶ ὡς νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ πατριαρχία τοῦ Μαξίμου, κλείνοντας ἔτσι ἕναν κύκλο, μιὰ σημαντικὴ πραγματικὰ περίοδο γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν.

Ἡ μελέτη αὐτὴ συντάχθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου «Ἀρχεῖα Πατριαρχείου Κωνσταντινου-

πόλεως» και ή έκδοσή της χρηματοδοτήθηκε από τὸ ἐπιχειρησιακὸ πρόγραμμα «Ἀνταγωνιστικότητα – Ἀριστεία σὲ Ἐρευνητικὰ Ἴνστιτοῦτα τῆς Γ.Γ.Ε.Τ.».

Μὲ τὸ δημοσίευμα αὐτὸ ἐγκαινιάζεται μιὰ νέα σειρὰ τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος–19ος αἰώνας», μιὰ σειρὰ σὲ πιὸ εὐέλκτο, μικρὸ σχῆμα, ποὺ θὰ δέχεται μελέτες μικρότερης ἔκτασης, ἐξίσου ὅμως πρωτότυπες ὅσο καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ ποὺ θὰ συνεχίσουν νὰ ἐκδίδονται στὴν ὑπάρχουσα σειρὰ τοῦ προγράμματος.

Ἡ πηγὴ καὶ ἡ παράδοσὶς της

Ἡ ἐγκύκλιος ποὺ «ἀπέλυσε» ὁ Μάξιμος Γ' τὸ 1477 δὲν σώζεται σὲ πρωτότυπη μορφή· δὲν ἔχουμε οὔτε τὸ κείμενο ποὺ καταχωρίστηκε στὸν «ἱερὸν κώδικα» τοῦ Πατριαρχείου οὔτε κάποιο ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἀντίγραφα της ποὺ θὰ ἀποστάλθηκαν στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες τοῦ Πατριαρχείου. Μοναδικός, ὅσο γνωρίζουμε, μάρτυρας τῆς ἐγκυκλίου τοῦ Μαξίμου εἶναι ἓνα ἀντίγραφο τοῦ κειμένου της ποὺ γράφτηκε κοντὰ στὸ χρόνο τῆς σύνταξής της καὶ τὸ ὁποῖο σώζεται στὸν φλωρεντινὸ κώδικα Pl. LIX. 13, φ. 308^r-314^r καὶ 315^v. Πρόκειται γιὰ κώδικα τοῦ τέλους τοῦ 15ου–ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα ποὺ περιέχει, σύμφωνα μὲ ἐκεῖνον ποὺ πρῶτος τὸν περιέγραψε, «Διαφόρων συγγραφέων ἔργα διάφορα»¹. Μεταξὺ τῶν ἔργων ποὺ παραδίδει εἶναι καὶ πονήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ συγγραφεῖς τοῦ 15ου αἰῶνα: τοῦ Ἰωάννη Εὐγενικοῦ, τοῦ Κριτόβουλου Ἰμβριου, τοῦ Μάρκου Ξυλο-

1. Πρόκειται γιὰ τὸν A. M. Bandini, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση.

καράβη, κ.λπ. Ὁ κώδικας πέρασε κάποτε στήν κατοχή τοῦ οὐμανιστοῦ Ludovico Beccadelli (1501–1572), ἀρχιεπισκόπου Ραγούζας, ὁ ὁποῖος καί τὸν παραχώρησε, μαζί μὲ ἄλλους, στήν φλωρεντινὴ βιβλιοθήκη. Θέμα γνησιότητος δὲν ἔχει τεθεῖ γιὰ κανένα ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ παραδίδονται στὸν κώδικα. Κατὰ συνέπεια, τὸ τεκμήριο γνησιότητος μπορεῖ καταρχὴν νὰ τὸ ἔχει καὶ τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, τεκμήριο πού, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐνισχύεται ἀποφασιστικά ἀπὸ ὅσα θὰ προσφέρει ἡ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῆς ἐγκυκλίου.

Τὴν ὑπαρξὴ στὸν παραπάνω κώδικα ἐνὸς κειμένου ποὺ σχετιζόταν μὲ κάποιον πατριάρχη ποὺ ὀνομαζόταν Μάξιμος τὴν εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ὁ πρῶτος καταλογογράφος τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων ποὺ σώζονται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας. Συγκεκριμένα, ὁ A. M. Bandini εἶχε σημειώσει στὸν κατάλογό του¹ ὅτι στὸ φύλλο 293

1. A. M. BANDINI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Laurentianae...*, τ. 2, Φλωρεντία 1768, στ. 523, ἀρ. XXXI· ἡ περιγραφὴ ὁλόκληρου τοῦ χειρογράφου ἐκτείνεται στίς στήλες 517–524. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴ νεότερη ἀρίθμηση τοῦ χειρογράφου, τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀρχίζει ἀπὸ τὸ φ. 308. Στὴν περιγραφὴ ποὺ δίνει ὁ Bandini βλ. καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν τελευταῖο κτήτορα τοῦ κώδικα. Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν κώδικα δίνει στὰ Προλεγόμενα τῆς ἔκδοσης τῆς *Εὐγενεῖς Ἱστοριῶν* τοῦ Κριτόβουλου ὁ D. R. REINSCH, *Critobuli Imbriatae, Historiae*, Βερολίνο 1983, σ. 10*.

τοῦ χειρογράφου Pl. LIX. 13 ἀρχίζει ἓνα κείμενο ποῦ τὸ εἶχε χαρακτηρίσει «Tractatus, sive Epistola ita inscripta: Μάξιμος ἐλέω Θεοῦ πατριάρχης τῶν ἀπανταχοῦ ὀρθοδόξων χριστιανῶν, τοῖς ὑφ' ἡμᾶς ἅπασιν εὐσεβέσι χριστιανοῖς». Στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο κάποιας πραγματείας ἢ κάποιας ἐπιστολμαίας διατριβῆς ἀλλὰ, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, γιὰ τὸ κείμενο μιᾶς ἐγκυκλίου ποῦ θὰ πρέπει νὰ προσγραφεῖ στὸν πατριάρχη Μάξιμο Γ'. Τὸ κείμενο βέβαια ποῦ παραδίδει ὁ φλωρεντινὸς κώδικας δὲν εἶναι πλήρως χρονολογημένο· ἀναφέρεται μόνο ἢ ἰνδικτιῶνα καὶ ὁ μῆνας ποῦ ἐκδόθηκε ἢ ἐγκύκλιος. Μποροῦμε ὥστόσο νὰ ἐντοπίσουμε τὸ ἔτος ἐκδόσῃς τῆς ἀξιοποιώντας ἓνα ἐσωτερικὸ τεκμήριο ποῦ περιέχεται στὸ κείμενο καὶ συσχετίζοντάς το μὲ τὴν ἰνδικτιῶνα ποῦ σημειώνεται¹.

Τὸ σύνολο τῶν πληροφοριῶν ποῦ περιέχονται στὴν ἐγκύκλιο αὐτὴ δὲν ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα οὔτε τὸ πλήρες κείμενό τῆς ἔχει δεῖ ὡς τώρα τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας². Στοιχεῖα ὥστόσο ἀπὸ τὴν ἐγκύκλιο ἔχουμε χρησιμοποιεῖ σὲ πρόσφατες μελέ-

1. Βλ. ἀναλυτικὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ στὸν οἰκεῖο τόπο, στὸ τρίτο κεφάλαιο, ὅπου τὰ τοῦ «ἱστορικοῦ πλαισίου» τῆς ἐγκυκλίου.

2. Μολονότι τὸ 1968 ὁ VITALIEN LAURENT, «Les premiers patriarches de Constantinople sous domination turque (1454-1476)», *Revue des études byzantines* 26 (1968), 232 σημ.11, εἶχε ὑπενθυμίσει τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ἐγκυκλίου.

τες μας¹. Τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ κείμενο τὸ δημοσιεύουμε —στὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς μελέτης μας—, ἐπειδὴ ἡ σημασία του εἶναι μεγάλη: ἀνάγεται σὲ μιὰ ἱστορική περίοδο ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ πατριαρχικά κείμενα εἶναι εὐάριθμα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι ἀποτελεῖ, μεταξὺ ἄλλων, ἓνα πολὺτιμο τεκμήριον τῆς νέας πραγματικότητος ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴν κατάκτηση. Ὁ ἡττημένος κόσμος τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν Ρωμίων, δύο δεκαετίες μετὰ τὴν ᾿Αλωση, συνειδητοποιοῦσε ὅτι οἱ ὑποσχέσεις γιὰ βοήθεια ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ Δύση ἦταν μιὰ προοπτικὴ ποὺ δὲν εἶχε πιθανότητες νὰ γίνῃ πραγματικότητα καὶ πὼς γιὰ νὰ ἐπιζῇ ἐπρεπε, ἀξιοποιώντας τις ὅποιες δυνατότητες τοῦ παρέχονταν, νὰ ἀναδιοργανωθεῖ μέσα στὸ ὀθωμανικὸ κράτος στὸ ὁποῖο βρέθηκε. Σὲ αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο κυοφορήθηκε καὶ ἐκδόθηκε ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Μαξίμου Γ', εἶναι ἀφιερωμένο τὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ προηγουμένως ὅμως θὰ παρουσιάσουμε σὲ πανομοιότυπο τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου ἀκολουθώντας μιὰ πάγια ἀρχὴ ποὺ ἔχουμε υἱοθετήσῃ σὲ ἀνάλογα δημοσιεύματα τοῦ ἐρευνητικοῦ μας προγράμματος: νὰ δίνουμε πρῶτα τὴν εἰκόνα τοῦ τεκμηρίου ποὺ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς μελέτης.

1. Γιὰ παράδειγμα βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999, σ. 207–209.

ὅν ποσὴ ἡμέρου ἐν παρ τῇ καιρῷ, τὰ τῶν
 διὰ τὴν λαοφάνειαν ποσὴ δὲ τε πορὸς θῆκεν
 δόλως ὡς μελοῦντες αἰτῆς. ἐν αὐτῇ πορὸς τῆς
 σωματικῆς τρεφῆς ἐν πορὸς καὶ οὐκ
 εὖ καθεύδων οὐκ ἔμελλε. καὶ τὰν
 φθαρτῆς οὐκ ἐν φθορῇ πορὸν. ἐν αὐτῇ
 ἄλλο τέλος ἐχούσης, ἢ τὸ σῶμα τὸ φθαρ
 τὸν τούτο σώμα, οὐκ καὶ πορὸς μελλόν
 ἐπὶ μελλόμεθα τὴν ἑξῆς λαοφάνειαν, ἐξ οὗ τὰ
 μακρὰ καὶ μακρὰ μακρὰ καὶ μακρὰ ἐν
 τὸ ἄλλο πορὸς σεβάσμεν. ἐν τῇ ἐλπίδι
 μακρὰ καὶ μακρὰ, τὸν ἡμέτερον καὶ
 ρὰ ἐν τελαοίμοι. καὶ ἐν ἐρίοις ἡμέτεροι.
 ἐν τὸν ἄλλο τὴν ἡμέτερον, ὅφρα ἡμεῖς
 καὶ οὐκ. χαρὶς γὰρ τῶν, οὐτε θῆκεν
 θὰς, οὐτε τῆς αἰωνίου κοινῆς ἐλάβερα
 μακρὰν πορὸς. ἀλλὰ πορὸς ἐχούσε πορὸς
 τῆς, τοῖς τε μεσοῦντας καὶ μακρὰς.
 ἀκούοντες τὸν ἀποστόλου λέγοντος, ὅτι
 μὴ δὲ ὡς τὸ μετὰ τὸν μεσοῦντας
 καὶ οὐκ ἀποδοῦναι. ἐν αὐτῇ μακρὰ. οὐκ ἔμελλε
 οὐδὲς ὅτε τὰς τὸν ἐν. ἐν πορὸς, ἐν αὐτῇ

ταῖς γλώσσαις τῶν ἁγίων· καὶ ἐὰν περ
 λησὼ τὴν ὑπάρχοντά μου καὶ δὴ πτωχοῖς·
 καὶ ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμα μου ἵνα κενώσω
 ἑαυτὴν καὶ μή τι χάριον ὀφείλω· καὶ πάλιν
 τὸν ἁγίον μου ἀγαπάτε τοὺς καὶ
 ποιῶντας· καὶ ἔχουσιν ὑπὲρ τῶν ἐπι-
 ρεαζομένων· τὴν ὑποτακτικὴν καὶ οὐ
 μαρτυροῦντες· ἡ γὰρ αὕτη ὑποτακτικὴ
 οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς· ἐκείνη γὰρ καὶ αὐτὴ
 ἡ ἀσκήσις τῶν πασθῶν· διὰ ταῦτα γὰρ
 ἡ ὁρμή τοῦ θύειν ἐστὶν ἐν τοῖς ἐργαζο-
 μένοις· τῆς βλασφημίας ἀφίστασθε ὡς
 ἡ ἀσκήσις φερόμενης· τῆς πλεονεξίας
 καὶ ἐνδοκίας, ὡς δὲ τὰς ἀδολοκρατίας,
 καθὼς φησὶν ὁ θεὸς ἀπόστολος· τοῦ φόβου
 καὶ τῆς καταλαλίας καὶ τῶν καίσις· καὶ τῆς
 τελευτῆς καὶ ὁ φόβος, μακρὰν γὰρ μεθε-
 ὡς ἔργων φανερώων τοῦ ἀποστόλου σαλῶν·
 ὅς τοι μέτρον γένος καὶ μετὰ καὶ φρονήσεως
 καὶ ἐκείνης ἐπιβουλεύει· τὴν μετὰ
 μετὰ τὴν ὡς ἐν τῷ δόγματι μετὰ τὴν
 τὴν βασιλείαν τῶν ὁμολογούντων· μετὰ τὴν γὰρ

ὁ θεὸς ἀπὸ ἀπολογίας βασιλεῖς θύει ἡρονομίαν
 σὺν δυνάμει· καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς οὐ πρὸς
 ἰσχύι οὔτε πύρι· οὔτε μοχλοῖ οὔτε κα-
 λυκοῖ· οὔτε ἀρσενοκοίτης· βασιλεῖς θύει ἡ-
 ρονομίαν διὰ τὸν· ἀποθέμενοι τοῖς
 μὴν ταῦτα καὶ παρταῖν ἐργα τοῖς αὐτοῖς·
 ἐρδίασε δὲ τὸ ὅτι τὰ τοῦ θραυτοῦ· αἰ-
 εὶ πᾶσι· ἐλπίσι· ὁμοίᾳ· διακρίσει·
 ἐργάται· μετὰ θύει· ἀμεξικαῖ· τα-
 πηροσὶς· ἀχρηκαίρουσι καὶ καὶ βαρύν·
 ἐλεημοσύνη καὶ μετὰ δόσι· ὡς ἡρῶσι·
 οἱ δόμοι· ἔφεσις τῶν πταῖον τῶν καὶ·
 καὶ τὰ ἡρα ὅσα οὐ σφίγαν τοῖς· ἐπὶ τῶν
 σὺν δὲ ἡδὲ ἀμεξικαῖ· καὶ ἐξομολογήσονται·
 βασιλεῖς· ἡ τῶν ἐξ ἀκαθάρτων καὶ ἐχθρῶν τοῦ
 θύει καὶ βαρύν· φρίξοντες καὶ πᾶσι πύρι·
 καὶ βασιλεῖς οὐ μὴν ἐξοῖ· δύνανται γὰρ εἶναι
 ἐχθροὶ καὶ ἐπὶ τῶν· δακτύλου βασιλεῖς
 καὶ τῶν· καὶ ὡς πᾶσι ἐχθροὶ τοῦ θύει καὶ φρίξοντες
 τοῦ δαίμονος γὰρ οἱ τῶν καὶ ἐργα τοῖς
 οὐ τῶν φρίξοντες θύει· ἐχθροὶ δὲ τοῦ δαίμονος
 δι' ἐξομολογήσονται γὰρ οἱ τῶν καὶ ἐργα

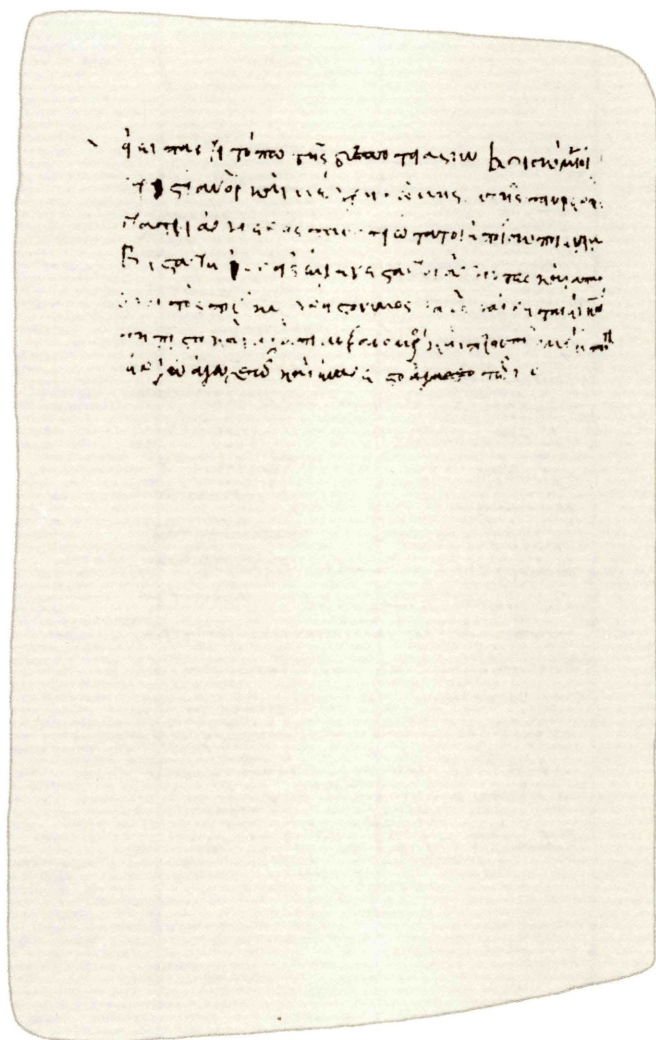
τες ἀποί. φησὶ γὰρ ὁ δαδ. ἡ πω ἐξαγορά
 στο κατ' ἐμὸν τὴν ἀπομείναν μεντὼ καὶ ἡ
 οὐ ἀφ' ἡ καὶ τὴν ἀσπὶς βῆκε τῆς καρδίας μου.
 καὶ ὁ χρυσὸς πολεος. ἡ γὰρ τῶν ἀνέμων τῆ.
 μεντὼ μὲξο μελὸς γοῖς, ἀφ' αἰσιν μὲς τῶν
 παραποτῶν καὶ γὰρ ταῖς τοῖς αὐτῶν ἰσχυ
 καὶ δυνάμει μὲξο μελὸς γοῖς κέκτηται. δι
 ὅ καὶ πᾶσι πολλοροφου μεντὼ ὡς ἐπὶ τοῦ
 δῆς ἀνέμων τῆς γοῖς ἡ δὲ ὅς. ὅσοι χωρεῖς
 ἐξο μελὸς γοῖς ἀποσβάνουσιν, ἐν τῇ καρδίᾳ
 ὡς ἀνέμων τοῖς πορῶν. καὶ οὐδὲν αὐτοῖς
 οὐδ' ἀνέμων τῆς γοῖς. δι' ὅ ἐν ποτῶν τῇ καρδίᾳ
 πορὸν μεντὼ πᾶσι ἐξο μελὸς γοῖς, ἡ γὰρ
 τῆς καρδίας ἐλθέειν ἡ γὰρ. ἡ γὰρ μεντὼ ἡ
 τῆς μεντὼ ἀνέμων τῆς καρδίας ἡ γὰρ. ἡ γὰρ
 ποτῶν ἡ γὰρ, οὐ μεντὼ ἡ γὰρ τῆς βασιλῆς τοῦ
 βῆ. ἡ γὰρ ποτῶν μεντὼ ἡ γὰρ ἡ γὰρ. ἡ γὰρ
 ποτῶν καὶ τῆς γοῖς οὐ μεντὼ. ἡ γὰρ οὐδὲν
 ὡφελήσῃ. ἡ γὰρ καὶ τῆς γοῖς ἡ γὰρ. ἡ γὰρ
 ποτῶν τῆς γοῖς τῶν ἐργον μεντὼ ἡ γὰρ.
 ἡ γὰρ τῆς γοῖς τῆς ποτῶν. ἐν δὲ τῇ καρδίᾳ
 τῶν ἐργον τῆς ποτῶν τῆς γοῖς. ἡ γὰρ

γὰρ φοιτῶν τὴν πόλιν στυγερὰν ἐργασίαν
 ταῦτα ὡς ἐπὶ τὸ μέγιστον καὶ πρὸ πάντων
 ταῦτα ἐργάζεσθαι· καὶ οὕτω ποιεῖν ὅτι
 ἐργάζωνται καὶ ἀδύνατον ἔσται· ἰδίως δὲ
 ἐπὶ τοῖς τῶν ἐργασίαν ἔχουσιν· καὶ οὕτως
 ὁ φησὶν τοῖς ποδὶς σφοδρὸν ταῦτα τῶν
 ἄλλων ποιεῖν· καὶ διὰ τὴν ἀδύνατον τῶν
 ἄλλων γὰρ μετὰ ταῦτα ταῦτα ἀδύνατον
 ποιεῖν καὶ ἐκείνη καὶ διὰ τὴν ἀδύνατον
 ὁμοίως τοῦ βῆ καὶ ἐπὶ τοῖς τῶν ἐργασίαν
 ἐργασίαν· καὶ τῶν αὐτῶν ἀδύνατον
 ὁ γὰρ ἀπὸ τοῦ μέγιστον γὰρ οὐκ ἔστιν ὅτι
 ἡ σοφία καὶ ἡ ἀρετή ἀπὸ τοῦ μέγιστον
 καὶ οὕτως ἀδύνατον, καὶ ταῦτα τῶν ποιεῖν
 βέλτερον ποιεῖν· καὶ τῶν ἀδύνατον
 ἐπὶ ταῦτα ποιεῖν ἀδύνατον· ἀλλὰ τῶν
 ὡς ἐπὶ τὸν ὁμοίως τῶν ἐργασίαν
 ἡμεῖς ποιεῖν ἐργασίαν καὶ ἀδύνατον
 καὶ τῶν ἀδύνατον τῶν ποιεῖν ἀδύνατον
 ποιεῖν τῶν ποιεῖν ἀδύνατον τῶν ποιεῖν
 καὶ τῶν ἀδύνατον τῶν ποιεῖν ἀδύνατον
 ποιεῖν τῶν ποιεῖν ἀδύνατον τῶν ποιεῖν

[illegible]

[illegible]

καὶ τοῦτον ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὁ ποιητὴς ὁμοκαθῶ
 ποτε βέλεσθαι· ταῦτα θάνατον ἀνακλινέει· π
 καὶ μένιν ἔχοντες, πᾶσι τὴν γῆν ποταμὸν
 ἀλόεσθαι ποτὶ γῆν, μηδὲ σὺν ὁδοῖσιν· ὅμως
 δὲ δεορθεῖν τε καὶ μετὰ βαχόντες,
 ἀγαθὰ τε ποταμῶν πορθεῖσθαι· καὶ
 τούτων καὶ τὰ μέγιστα ἀνὰ ποταμῶν τε,
 καὶ ὅτι λέω ἀρετὰ ἐν ἁπασὶ βοήθου· καὶ
 τῶν αὐτῶν ἐκκλησίαν, καὶ μετὰ βοήθου καὶ
 ἀπομύνην· ἃ δὲ ὁ μὴ γινώσκῃ, τοῖς τε καὶ
 κοῖσι μύνηται· καὶ μετὰ λωστὴ καὶ γινώσκῃ
 τῶν θεῶν τε καὶ ποταμῶν ἀγαθὰ, καὶ ὅτι μαχό
 μενοι ἔξειτε· καὶ ἡμεῖς αὖ σὺν γινώσκῃ καὶ
 αὖ σὺν ποταμῶν μετὰ βοήθου· ἐξ ὅ
 τῶν σὺν ἐκκλησίαν καὶ δεῖτε τῶν γινώσκῃ·
 ἀλλὰ ἡμεῖς ὅμως τῶν ποταμῶν ποτὶς ἐ
 ποταμὸν βαχόντες καὶ ἐκκλησίαν· ἵνα φανε
 ρῇ ὁ δὲ ποταμὸν καὶ ποταμὸν ποταμῶν
 ποταμῶν· ἐν γὰρ τῶν καὶ ἡμεῶν·
 ὡς ἡ δὲ αὖ σὺν ποταμῶν ἀπομύνην
 καὶ αὖ σὺν ποταμῶν ἀπομύνην

Laurent. gr. Pl. LIX. 13, φ. 315^v

Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο

Ἡ ἔρευνα γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε ἡ ἐγκύκλιος πὺν μελετοῦμε δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ προσώπου πὺν τὴν ἐξέδωσε καὶ τῆς χρονικῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποία συντάχθηκε.

Στὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου, ὅπως διαπιστώσαμε, ἀναφέρεται μόνο τὸ ὄνομα Μάξιμος, ἐνῶ ὡς χρονολογία σημειώνεται ὁ Αὐγουστος τῆς δέκατης ἰνδικτιώνας. Ἀπομένει λοιπὸν ἡ προσφυγὴ σὲ ἐσωτερικὰ τεκμήρια προκειμένου νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἐγκύκλιο μὲ ἀκρίβεια.

Καταρχὰς διαφαίνεται εὐκόλα πὺς ἡ ἐγκύκλιος συντάχθηκε μετὰ τὴν Ἑλωση. Οἱ φράσεις «καὶ αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑκκλησίας ἡμῶν ἐστερήθημεν» (στ. 33–34) ἢ «ἀπεκαλύφθη ἀπ’ οὐρανοῦ ὁργὴ καθ’ ἡμῶν καὶ τοῖς ἀνελπίστοις κακοῖς παρεδόθημεν» (στ. 29–30) μᾶς προσανατολίζουν στὴν ἐποχὴ μέσα στὴν ὁποία γράφτηκε τὸ κείμενο πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει.

Ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο γνωρίζουμε δύο

πατριάρχες με τὸ ὄνομα Μάξιμος: τὸν Μάξιμο Γ', πού πατριάρχευσε ἀπὸ τὶς 13 Μαρτίου 1476 ὡς τὶς 3 Ἀπριλίου 1482 καὶ τὸν Μάξιμο Δ', ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1491 ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1497. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ δέκατη ἰνδικτιώνα συμπίπτει στὶς πατριαρχίες καὶ τῶν δύο (1η Σεπτεμβρίου 1476–31 Αὐγούστου 1477 γιὰ τὸν Μάξιμο Γ' καὶ 1η Σεπτεμβρίου 1491–31 Αὐγούστου 1492 γιὰ τὸν Μάξιμο Δ'), τὸ ἀποφασιστικὸ κριτήριον γιὰ νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἐγκύκλιον εἶναι ἡ πληροφορία πού περιέχεται στὸ κείμενο, ὅτι ὁ πατριάρχης τὸν ὁποῖο διαδέχτηκε αὐτὸς πού ὑπογράφει τὴν ἐγκύκλιον χαρακτηρίζεται «τύραννος καὶ διώκτης τῆς Ἐκκλησίας» (στ. 36-37). Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὗτοὶ μᾶς ὁδηγοῦν μὲ ἀσφάλεια στὸν Ραφαήλ Α', πού στὶς ἀρχὲς τοῦ 1475 «διὰ τῆς ἔξω καὶ μόνης ἀρχῆς τῇ ἐκκλησίᾳ προσέλαβε βίαν», ὅπως ἀναφέρεται σὲ συνοδικὸ ψήφισμα τοῦ 1488¹ καὶ δὲν μπόρεσε νὰ παραμείνει στὸν πατριαρχικὸ θρόνον περισσότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο. Κατὰ συνέπεια, ἐκεῖνος πού ὑπογράφει τὴν ἐγκύκλιον εἶναι ὁ Μάξιμος Γ' καὶ τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος πού δὲν εἶχε σημειωθεῖ εἶναι τὸ 1477.

Ὁ Μάξιμος Γ' λοιπὸν πού ἐξέδωσε τὴν ἐγκύκλιον

1. Βλ. τὸ κείμενο τοῦ «συνοδικοῦ ψηφίσματος» στὴν πρόσφατη ἔκδοσή του: Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερὸς Κῶδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ 15' αἰῶνα: Τὰ μόνον γνωστὰ σπαράγματα*, Ἀθήνα 1992, σ. 141–150· τὸ χωρίον στὴ σ. 143 στ. 19.

είχε εκλεγεί πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τὴν ἀνοιξη τοῦ 1476. Ἡ ἀνοδὸς του δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ ἀπλὴ ἐναλλαγὴ στὸν μακρὺ κατάλογο τῶν μετὰ τὴν Ἀλωση πατριαρχῶν¹, ἀλλὰ ὡς μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ ποὺ συμβόλιζε μὲ τὸν καλῦτερο τρόπο, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴ νέα πολιτικὴ ποὺ ἐγκαινιάστηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1474 στὶς σχέσεις Πατριαρχείου καὶ Πύλης. Εἶναι χρήσιμο νὰ θυμίσουμε ὅσα εἶχαν προηγηθεῖ, νὰ περιγράψουμε τὸν ἱστορικὸ περίγυρο ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ ὅταν ἀνέλαβε τὸ Πατριαρχεῖο ὁ Μάξιμος Γ', καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε γιατί μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σύμβολο τῆς νέας πολιτικῆς.

Ἡ νέα πολιτικὴ. Ἀπὸ μιὰ συνοδικὴ ἀπόφαση ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1474 ἔχουμε τὴν ἔγκυρη πληροφορία, πὼς τὸ Πατριαρχεῖο ἀνέλαβε ἔναντι τῆς Πύλης —παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ τότε πατριάρχη Συμεὼν Α' καὶ μεγάλης μερίδας τῶν ἀρχιερέων— τὴν ἀκόλουθη ὑποχρέωση: ὁ ἐκάστοτε πατριάρχης νὰ ἀποδίδει, νὰ εἰσπράττει καὶ νὰ ἀποδίδει, στὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο ἕναν φόρο κάθε χρόνο. Ἡ ἀναφορά, στὸ ἴδιο κείμενο, πὼς ἡ ἰδέα τῆς φορολόγησής τοῦ Πατριαρχείου δὲν προήλθε ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πλευρὰ ἀλλὰ ἡ Πύλη ἀποδέχθηκε καὶ ἐπέβαλε στὸ Πατριαρχεῖο ὅσα τῆς εἶχε προτείνει μιὰ ὁμάδα χρι-

1. Στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1454 ὡς τὸ 1476, δηλαδὴ μέσα σὲ μία εἰκοσαετία, ἄλλαξε δέκα φορὲς ἡ ἡγεσία τοῦ Πατριαρχείου.

στιανῶν, δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἐνέργεια κάποιων κακόβουλων ποὺ ἐπιθυμοῦσαν τὸν ὄλεθρο τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως ἔχει δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ τονίσουμε καὶ ἄλλοῦ, ἡ πρωτοβουλία εἶχε, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν χριστιανῶν, δύο τουλάχιστον πολιτικούς στόχους: νὰ κατοχυρώσει καλύτερα τὴ θέση τοῦ θεσμοῦ τοῦ Πατριαρχείου στὸ ὀθωμανικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἔπρεπε ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ συνεχίσει τὴ ζωὴ του· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐξάρτηση τοῦ θεσμοῦ ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν¹. Κατοχύρωση τῆς θέσης τοῦ θεσμοῦ ἀποτελοῦσε ἡ πρόσδεσὶς του στὸν πιὸ ἀσφαλὴ καὶ σταθερὸ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, τὸν φορολογικὸ· ἐνῶ ἡ ἐξάρτηση τῶν ἱερωμένων ἡγητόρων τοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν θὰ ἐνισχυόταν πλέον ἀπὸ τὴν ἀδήριτη ἀνάγκη τους νὰ συγκεντρώνουν κάθε χρόνο τὸ ποσὸ τὸ ὁποῖο ἔπρεπε —ἐπὶ ποινῇ ἔκπτωσης ἀπὸ τὸ ἀξίωμά τους σὲ ἀντίθετη περίπτωση— νὰ ἀποδοθεῖ στὴν Πύλη².

1. Βλ. πρόσφατα Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ ποικίλη δράση τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν. Μιὰ ἀποτίμηση, εἴκοσι περίπου χρόνια μετὰ τὴν Ἀλωση», 1453: *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς στοὺς νεώτερους χρόνους*, [Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου] Ἑπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Τόνια Κιουσοπούλου, Ἡράκλειο 2005, σ. 65 κέ. καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία.

2. Βλ. ἀναλυτικότερα γιὰ τὸ θέμα ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀφιερώματα καὶ δωρεές τὸν*

Φορέα της νέας αὐτῆς πολιτικῆς μποροῦμε κάλλιστα νὰ θεωρήσουμε τὸν Μανουήλ Χριστώνυμο, ἐκείνον ποὺ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1476 θὰ περιβληθεῖ τὸ σχῆμα, θὰ ἀνεβεῖ τὶς βαθμίδες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας καὶ θὰ ἐκλεγεῖ μὲ τὸ ἱερατικὸ ὄνομα Μάξιμος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Μποροῦμε νὰ τὸν θεωρήσουμε φορέα τῆς νέας πολιτικῆς, ὅταν λάβουμε ὑπόψη ὅσα ὑπονοοῦνται γι' αὐτὸν στὴν πῶ πάνω συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1474, καθὼς καὶ σὲ μιὰν ἄλλη, τῶν ἀρχῶν τοῦ 1475, καὶ ἀφοῦ συνυπολογίσουμε τὴν πορεία του ἀπὸ τὴν Ἀλωση ὡς τὴν ἀνοδό του στὸ ἀξίωμα τοῦ πατριάρχου. Ἄς δοῦμε ὅσα οἱ σωζόμενες πηγὲς παραδίδουν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνική του συνείδηση.

Ἐνα κτητορικὸ σημείωμα σὲ ἓνα χειρόγραφο μᾶς ἀποκαλύπτει πὼς εἶχε συγγενεῖς Κομνηνοὺς¹, ἐνῶ τὸ

160 αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς εὐσέβειας, Ἀθήνα 2002, σ. 91–107.

1. Βλ. ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, «Μάξιμος ὁ Λόγιος», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900), 4· σὲ νεότερη μελέτη του ὁ ἴδιος συγγραφέας ὑποστήριξε τὴν (ἐσφαλμένη) ἀποψη ὅτι ὁ Μάξιμος «ὠνομάζετο Παλαιολόγος» (Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1453 – 1913*, Ἀθήνα 1939, σ. 44). Ὁ Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδεῖας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του*, Ἀθήνα 1966, σ. 83 σημ. 405 ἀνασκέυασε τὴν ἐσφαλμένη αὐτὴ ἀποψη τοῦ Γεδεῶν καὶ ὁ V. LAURENT, «Les premiers patriarches...», 261 σημ. 133, ὑπέδειξε τὴν ὁδὸ ἀπὸ τὴν ὁποία ὁδηγήθηκε στὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ Γεδεῶν.

ἔργο πού ἔγραψε μετὰ τὸ 1453, «Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», μᾶς ὑποδεικνύει κάποια στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς του συνείδησης: ἀναφερόμενος στὸν ἀποδεκατισμὸ ἐκπροσώπων τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας λίγο μετὰ τὴν Ἑλωση θρηνεῖ γιὰ τὸν ἀδικο χαμὸ τους, διότι, ὅπως γράφει, κανένας δὲν εἶχαν ἀδικήσει καὶ εἶχαν βάσιμες ἐλπίδες νὰ ξαναγίνουν οἱ πρῶτοι τῆς Πόλεως μετὰ τὴν κατάκτηση¹. Παράλληλα, οἱ «Λόγοι» τοῦ Θεόδωρου Ἀγαλλιανοῦ μᾶς βεβαιώνουν πὼς ὁ Μανουὴλ Χριστώνυμος εἶχε καλὲς σχέσεις μὲ ἰσχυρὰ μέλη τῆς μεταβυζαντινῆς κοινωνίας τῶν Ρωμίων χριστιανῶν, ἀφοῦ αὐτὰ τὸν ἐπέβαλαν ὡς ὁφικιάλιο στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως: μέγας ἐκκλησιάρχης ἔγινε στὸ διάστημα τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἰσιδώρου (1456–1462) μὲ τὴν πίεση, κατὰ τὸν Ἀγαλλιανό, χριστιανῶν πού εἶχαν συμπορευτεῖ μὲ τὴν ὁθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλωση².

Στὴ διαμάχη μάλιστα μεταξὺ ἱερωμένων καὶ ἰσχυρῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, διαμάχη πού

1. Τὸ κείμενο τοῦ ἔργου ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΛΑΜΠΡΟ, «Μονωδία καὶ θρήνοι ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 5 (1908), 227–240· τὸ χωρίο στὴ σελίδα 239 στ. 14–21.

2. Βλ. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός...*, σ. 81–83, ὅπου καὶ παραπομπές στὰ σχετικὰ χωρία τῶν «Λόγων» τοῦ Ἀγαλλιανοῦ.

σημάδεψε τη ζωή του Πατριαρχείου τὰ πρῶτα εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴν ἀνασύστασή του στὸ κράτος τῶν Ὁθωμανῶν¹, ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης μαζί μὲ ἕναν ἄλλο ὀφφικιάλιο, τὸν μ. σκευοφύλακα Γεώργιο Γαλησιώτη, θὰ ἀποτελέσουν τὴ φωνὴ τῶν κοσμικῶν μέσα στὸ Πατριαρχεῖο. Ἐξαιτίας τῆς ιδιότητάς τους αὐτῆς καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν τροπὴ ποὺ ἔπαιρνε ἡ διαμάχη κρινόταν καὶ ἡ τύχη τους: ὁ Μανουὴλ Χριστώνυμος, μαζί μὲ τὸν Γεώργιο Γαλησιώτη, δύο τουλάχιστον φορὲς θὰ καθαιρεθοῦν καὶ θὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴ θέση τους, γιὰ νὰ ἐπανέλθουν ὅμως λίγο ἀργότερα².

Ἀναφερθήκαμε πιὸ πάνω στὴ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1474, στὴν ὁποία γίνεται ρητὴ ἀναφορὰ σὲ κάποιους ἄδηλους χριστιανούς ποὺ συνείργησαν ὥστε νὰ ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὴν Πύλη στὸ Πατριαρχεῖο ἡ ὑποχρέωση καταβολῆς ἐτήσιου φόρου³. Ἀνώνυμη ἀναφορὰ, ποὺ λίγους μῆνες ἀργότερα ἔγινε ἐπώνυμη, ὅταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1475 τὸ Πατριαρχεῖο καθαιρεῖ τοὺς δύο ὀφφικιαλίους του, τὸν Μανουὴλ Χριστώνυμο καὶ τὸν Γεώργιο Γαλησιώτη καὶ μαζί ἕναν ἀρχιερέα, τὸν πρόεδρο Ἡρακλείας Γαλακτίωνα, ἐπειδὴ θεωρήθηκε πὼς ἦταν ἀπὸ τοὺς ὑπαιτίους γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐπι-

1. Βλ. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Στὸ ἴδιο*, σ. 82.

2. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ιερός Κῶδιξ»...*, σ. 104–105 καὶ τὸ σχόλιο στὴ σ. 119.

3. Βλ. ὁλόκληρο τὸ κείμενο μὲ σχόλια στὴν πιὸ πάνω μελέτη, σ. 89–97· τὸ χωρίο στὴ σελίδα 90 στ. 1 ἐπ.

βολῆς ἀπὸ τὴν Πύλη στὸ Πατριαρχεῖο τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης¹.

Αὐτὸς λοιπὸν ὁ ὀφφικιάλιος τοῦ Πατριαρχείου, ὁ ὁποῖος εἶχε συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὴ νέα πολιτικὴ

1. Βλ. ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς καθαιρέσεως μὲ σχόλια στὴν πιὸ πάνω μελέτη, σ. 111–121· τὸ σχετικὸ χωρίο στὸ ὁποῖο δηλώνονται τὰ ὀνόματα ἐκείνων ποὺ εἶχαν τὴν πρωτοβουλία στὴ σ. 114 στ. 69–71. Μὲ τὸν ὄρο «πρόεδρος» δηλώνεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀρολογία ὁ ἀρχιερέας πού, γιὰ κάποιους λόγους, προΐσταται μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας μικρότερης ἀξίας ἀπὸ ἐκείνη στὴν ὁποία εἶχε ἀρχικὰ ἐκλεγεί. Πὰ τὴν περίπτωσι τοῦ Γαλακτίωνος δὲν γνωρίζουμε τὴν προηγούμενη ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια στὴν ὁποία ἦταν ἀρχιερέας· δεδομένου ὅμως πὼς ἡ Ἡράκλεια κατεῖχε ὑψηλὴ θέσι στὴν ἱεραρχία τῶν μητροπόλεων, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἦταν κάποτε μητροπολίτης σὲ κάποια ἀπὸ τὶς πρῶτες στὴν τάξι μητροπόλεις τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Μιὰ ἄλλη περίπτωσι κατὰ τὴν ὁποία ἕνας ἀρχιερέας ὀνομαζόταν «πρόεδρος» ἦταν, ἂν εἶχε ἤδη διατελέσει ἀρχιερέας σὲ δύο μητροπόλεις καὶ ἀναλάμβανε τὴ διοίκησι μιᾶς τρίτης· γιὰ νὰ μὴν χαρακτηριστεῖ «τρισεπίσκοπος» ὀνομαζόταν «πρόεδρος». Πὰ τὸ κανονικὸ αὐτὸ ἀδίκημα ποὺ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο βλ. τὴ μονογραφία τοῦ V. LAURENT, *Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397–1410)*, Παρίσι 1972 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Revue des études byzantines* 30 (1972) μὲ τὴν προσθήκη εὐρετηρίου). Νεότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα, ὅπως καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπιβίωσι τοῦ κανονικοῦ αὐτοῦ ἀδικήματος στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει βλ. C. G. PITSAKIS, «A propos du trisépiscopat: Nouveaux exemples d'un délit canonique byzantin et survivances post-byzantines», *Acts, XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers: Main and Communications* (ἐπιμ. I. ŠEVŠENKO — G. G. LITAVRIN), τ. 2, Shepherdston, WV 1996, σ. 405–414.

τὴν ὁποία, κατὰ τὴν ἄποψή του, ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ὁ θεσμός γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπιζήσει στὸ νέο κρατικὸ πλαίσιο ποὺ βρέθηκε μετὰ τὴν Κατάρκτηση, λαϊκὸς ὡς τότε, περιβλήθηκε τὸ σχῆμα, ἀνῆλθε τὶς βαθμίδες τῆς ἱερωσύνης καὶ ἐκλέχτηκε πατριάρχης τὴν ἀνοιξη τοῦ 1476 μὲ τὸ ὄνομα Μάξιμος.

Τίθεται ὡστόσο ἓνα ἐρώτημα. Πατί χρειάστηκε νὰ ἀναλάβει τὰ ἡνία τοῦ θεσμοῦ ἓνας πρῶν λαϊκὸς καὶ δὲν ἀναζητήθηκε κάποιος ἱερωμένος, ποὺ θὰ πίστευε ἢ θὰ ὑποχρεωνόταν νὰ τηρήσει τὶς ἀρχές ποὺ ἐπέτασσε ἡ νέα πολιτική; Φαίνεται πὼς ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὴν πατριαρχία τοῦ προκατόχου τοῦ Μάξιμου Ραφαήλ ἦταν τόσο τραυματική, ὥστε ἀποφασίστηκε ἡ ἐπιλογή ἑνὸς ἀνθρώπου στὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου νὰ συναιρεῖται ἡ σοβαρότητα, ἡ πίστη στὶς ἀρχές καὶ ἡ ἐγγύηση γιὰ τὴν τήρηση τῆς νέας πολιτικῆς.

Ἄς θυμίσουμε πὼς ἡ ἀνοδος τοῦ Ραφαήλ ἔγινε στὶς ἀρχές τοῦ 1475, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ πατριάρχου Συμεὼν Α΄, ἀποχώρηση ποὺ θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τελευταῖος δὲν κατόρθωσε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη ποὺ ἐπιθυμοῦσε, ὥστε νὰ εἶναι συνεπὴς στὶς φορολογικὲς του ὑποχρεώσεις πρὸς τὴν Πύλη τὴν ἀνοιξη τοῦ 1475. Ὁ νέος πατριάρχης ποὺ, ἐκμεταλλευόμενος τὶς ἔντονες διαμάχες τῶν δύο μερίδων —ἐκείνης τῶν ἱερωμένων ποὺ πίστευαν πὼς ὁ θεσμός ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει τὸν παραδοσιακὸ του ρόλο καὶ ἐκείνης

τῶν ἰσχυρῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας πού διαισθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναλάβει καὶ πρόσθετες ὑποχρεώσεις γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπιζήσει στὸ ἀλλόθρησκο μεταβυζαντινὸ περιβάλλον—, κατόρθωσε νὰ ἀναρριχηθεῖ στὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα¹, ἐπέλεξε νὰ ἀκολουθήσει μιὰ πολιτικὴ πού ἀναιροῦσε ὅσα εἶχαν σχεδιαστεῖ καὶ ἀποφασιστεῖ τὸ 1474: ὁ Ραφαὴλ «ἐχειροτόνησεν πᾶν καθηρημένον καὶ ἀνάξιον καὶ τὰ ὀφφίκια τοῖς βουλομένοις δέδωκε σιμωνιακῶς», ἀναφέρεται σὲ ἓνα σημείωμα πού σώζεται στὸν ἴδιο φλωρεντινὸ κώδικα πού παραδίδει τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου τοῦ Μαξίμου². Πρωτοβουλίες καὶ πράξεις πού, μολονότι θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευτοῦν καὶ σὰν προσπάθεια νὰ συγκεντρώσει τὰ χρήματα πού ὀφείλε νὰ ἀποδώσει στὴν Πύλη μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ αὐτὸν πού ἐπιδίδωκαν οἱ ἄλλοι, μέσω τῆς ὑποταγῆς δηλαδὴ στοὺς ἰσχυροὺς τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, ἀποτελοῦν μιὰ σοβαρὴ παρέκκλιση ἀπὸ τὸ πολιτικὸ σχέδιο τοῦ 1474.

1. Γιὰ τὸν Ραφαὴλ Α΄ καὶ τοὺς χαρακτηρισμοὺς οἱ ὁποῖοι συνήθως τὸν συνόδευαν («ἀλλοεθνής», «σκυθογενής», «βάρβαρος», «φαῦλος», «Τριβαλὸς» κ.λπ.) βλ. τίς παραπομπές πού δίνει στὸ λήμμα «Ραφαὴλ Α΄» ἡ ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ –ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια καὶ μαρτυρίες τοῦ 1476*, Ἀθήνα 1988, σ. 114· βλ. καὶ ἐδῶ σ. 90.

2. Τὸ κείμενο τοῦ σημειώματος τὸ ἔχει ἐκδώσει ἀπὸ τὸν φλωρεντινὸ κώδικα ὁ V. LAURENT, «Les premiers patriarches...», 234.

Ἡ ὁδυνηρὴ λοιπὸν ἐμπειρία ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ Ραφαήλ ἔφερε, προφανῶς, στὴν ἐπιφάνεια τὴ λύση τῆς ἐπιλογῆς τοῦ Μανουήλ Χριστῶνυμου προκειμένου νὰ ἀναλάβει τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ τακτικὴ ποὺ ἀκολουθήθηκε ὥστε νὰ βρεθεῖ ἐπικεφαλῆς τοῦ θεσμοῦ μᾶς εἶναι γνωστὴ· μένει νὰ δοῦμε ὅσα ἔπραξε μετὰ τὴν ἄνοδό του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο.

Τὸ ἔργο του δὲν ἦταν εὐκόλο, διότι ἀπὸ τὶς πρῶτες φροντίδες τοῦ νέου πατριάρχη ἦταν βέβαια νὰ ἐπανορθώσει ὅσα ὁ προκατόχος του εἶχε πράξει, ἐνῶ παράλληλα ἔπρεπε νὰ ἐργαστεῖ γιὰ τὴν ἐμπέδωση καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς νέας πολιτικῆς, καθὼς ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἀρχιερέων ποὺ συγκροτοῦσαν τὴ σύνοδο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ τὸ 1474 εἶχαν ἀπορρίψει, ἐπὶ Συμεὼν Α΄, τὴν ἰδέα τῆς πρόσδεσης τοῦ θεσμοῦ στὸν φορολογικὸ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους.

Κάποια ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ εἶχαν μείνει ἀνοικτὰ θέλησε νὰ τὰ ἀντιμετωπίσει μὲ ἀποφάσεις δικῆς του καὶ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου· γιὰ τὴ χάραξη ὅμως μιᾶς γενικότερης πολιτικῆς καὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ζητημάτων μεγάλης σημασίας θεώρησε σκόπιμο νὰ συγκαλέσει μία μείζονα, εὐρείας συμμετοχῆς, σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ ἐπαναφορὰ, γιὰ παράδειγμα, τοῦ ἐξαρχικοῦ καθεστώτος στὰ Μουδανιά τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1476, ἡ

ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ ἐνὸς «ἄρχοντος» τὸν Μάρτιο τοῦ 1477 καὶ ἡ ἀπονομή προνομίων στὴ μονὴ τῆς Κοσίνιτσας τὸν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου ἔτους ἀποφασίστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη σὲ συνεργασία μὲ τὴν πατριαρχικὴ σύνοδο. Ἡ ἀπόφαση ὅμως γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος τῆς σιμωνίας, γιὰ παράδειγμα, ἢ τὸ θέμα τῆς κατανομῆς τῶν οἰκονομικῶν βαρῶν μετὰ τὴ ρύθμιση τοῦ 1474 ἦταν ζητήματα ποὺ τὰ ἄφησε γιὰ τὴ μείζονα σύνοδο ποὺ συγκάλεσε.

Τεκμήριο γιὰ τὴν ἀπόφαση τὴ σχετικὴ μὲ τὸ καθεστῶς τῶν Μουδανιῶν ἀποτελεῖ τὸ κείμενο τοῦ πιττακίου μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Μάξιμος ἀνακοίνωνε στοὺς χριστιανοὺς τῆς περιοχῆς τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ καθεστώτος τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας στὰ Μουδανιά: «Συνδιασκεψάμενοι τοίνυν μετὰ τῶν καθευρεθέντων... ἀναπληροῦντων ἀρχιερέων... [ἡ ἡμετέρα μετριότης] διακρίνει καὶ ἀποφαίνεται, ἵνα πάλιν ὑπάρχη αὕτη ἢ καθ' ὑμᾶς πατριαρχικὴ ἐξαρχία εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς τάξιν», ἀναφέρεται στὸ κείμενο¹. Τεκμήριο γιὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ ποὺ εἶχε ἐκφωνήσει ὁ πρῶην πατριάρχης Διονύσιος ἐναντίον τοῦ «ἄρχοντος Μαννουήλ τοῦ Ἀμπέρτου» ἀποτελεῖ

1. Ἔχει σωθεῖ τὸ παρασχέδιο τοῦ πατριαρχικοῦ πιττακίου στὸν κώδικα Vindobonensis historicus graecus 48, φ. 224· βλ. τὴν πρόσφατη σχολιασμένη ἔκδοσή του ἀπὸ τὴν ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνεπίσημα...*, σ. 104-107· τὸ χωρίο στοὺς στ. 14-17 τοῦ κεμένου.

τὸ κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος («ἡ μετριότης <ἡμῶν> συγκεχωρημένον καὶ λελυμένον ἀπὸ τοῦ τοιοῦτου ἀφοριστικοῦ βάρ(ους)») τὸ ὁποῖο ὑπέγραψε ὁ Μάξιμος καὶ παρέδωσε προφανῶς στὸν ἐνδιαφερόμενο¹. Τεκμήριο γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας τῆς μονῆς τοῦ Παγγαίου ἀποτελεῖ τὸ σχετικὸ σιγίλλιο ποὺ ἐκδόθηκε καὶ παραδόθηκε στὴ μονή².

Τεκμήριο ὅμως γιὰ τὴν ἐνασχόληση τῆς μείζονος συνόδου μὲ τὸ ζήτημα τῆς σιμωνίας ἢ τῆς κατανομῆς τῶν οἰκονομικῶν βαρῶν ἀποτελοῦν ὅσα ἀναφέρονται σὲ μεταγενέστερα ἐπίσημα πατριαρχικά κείμενα γιὰ τὰ θέματα αὐτά, καθὼς τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου λανθάνουν.

Σὲ «συνοδικὸν ψήφισμα», γιὰ παράδειγμα, ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1484 ἐπὶ Συμεὼν Α΄, ὅταν εἶχε

1. Ἔχει σωθεῖ τὸ πρωτότυπο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος στὸ Ἀρχεῖο τῆς ἀθωνικῆς μονῆς Διονυσίου· τὸ κείμενό του ἔχει ἐκδώσει ὁ Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Dionysiou*, Παρίσι 1968 [Archives de l' Athos IV], σ. 169-170 (πανομοιότυπο τοῦ ἐγγράφου στὸν Πίνακα XXXVII).

2. Τὸ πρωτότυπο τοῦ σιγιλίου σωζόταν στὴ μονή, σήμερα ὅμως λανθάνει. Τὸ κείμενό του τὸ δημοσίευσε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ὁ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ. Β' Περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Παγγαίου ὄρους μονῆς Κοσινίτζης», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, Παράρτημα τοῦ τ. 17 (1886), σ. 18-20· πανομοιότυπα τῶν ὑπογραφῶν τοῦ ἐγγράφου σώζονται σὲ κώδικα τοῦ Ἀριστάρχῃ, σήμερα Vat. gr. 2416, φ. 180^Γ.

πεθάνει ὁ Μάξιμος, ἀναφέρεται: «Ἐπειδὴ πρὸ χρόνων ἤδη τινῶν, ἐν τῇ πατριαρχείᾳ τοῦ αἰοιδίμου π(ατ)ριάρχου κϋρ Μαξίμου ἐκείνου, συνελθόντων τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων ἐκκλησιαστικῶν ἔνεκα ζητημάτων, ὧν ἦν ἐν καὶ τὸ κατὰ τὴν σιμωνιακὴν νόσον...»¹. Ἐνα λοιπὸν ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴ σύνοδο ἐκείνη ἦταν τὸ θέμα τῆς σιμωνίας. Ἡ ἴδια πληροφορία, μαζὶ μὲ πρόσθετες ἐνδείξεις γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ σύνθεση τῆς συνόδου ἐκείνης, σώζονται στὸν «συννοδικὸν τόμον» ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1497 ἐπὶ Νήφωνος Β': «Καὶ δὴ τοίνυν ἐπὶ τῶν καιρῶν τοῦ ἀγιωτάτου καὶ αἰοιδίμου π(ατ)ριάρχου κ(υρ)οῦ Μ α ξ ί μ ο υ τοῦ ἐλλογμωτάτου ἀνδρὸς ἐκείνου», ἀναφέρεται στὸν τόμο τοῦ Νήφωνος², «σ υ ν ὀ δ ο υ μ ε γ ί σ τ η ς τῶν τῆς καθ' ἡμᾶς δύσεως καὶ ἀνατολῆς ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων συγκροτηθείσης πολλὰ τε ἄλλα τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεθεώρηται καὶ τῆς προσηκούσης διευλυτώσεώς τε καὶ διορθώσεως κανονικῶς ἔτυχε καὶ κεκύρωται καὶ δὴ καὶ ὅσα γε ἐγκληματικῶς πως ἐφήπτετό τινων τῶν ἀρχιερέων ἀνακαθαρθέντα τὸ προσῆκον καὶ τοῖς κανόσιν ἐφαρμόζον εἴληφε πέρας. Τό τε δὴ τότε καὶ περὶ τῆς σιμωνιακῆς λύμης καὶ τῆς ταύτης ἐκ μέσου ἀνακαθάρσεως πολὺς τῷ

1. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερὸς Κῶδιξ»...*, σ. 135–139· βλ. εἰδικότερα τὸ πρῶτο σχόλιο (σ. 137–138).

2. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Στὸ ἴδιο*, σ. 151–162.

εἰρημένῳ αἰοιδίμῳ π(ατ)ριάρχῃ λόγος καὶ τῇ τῶν ἀρχιερέων ἀγία γέγονε συνόδῳ καὶ ἴν' ἐκ μέσου ἀρθῇ τὸ τοιοῦτον παρανομώτατον τόλμημα ἐπεὶ εὗρηται τηνικαῦτα παρὰ τινων φεῦ, τολμηθὲν ἀπαν(θρώπ)ως, οἵτινες τὴν ἀξίαν δεδώκασιν δίκην καὶ ταῖς συνοδικαῖς εὐθύναις παραδέδονται προσηκόντως. Ὅθεν καὶ τόμος ἐξηνέχθη συνοδικὸς τηνικαῦτα τὰς περὶ τούτου ἀποστολικὰς καὶ π(ατε)ρικὰς ἐπικυρῶν ἀποφάσεις καὶ τοὺς τοιοῦτον τι ἐφεξῆς ὁπωσδηποτοῦν τολμήσοντας ἀσυγγνώστως τε καθαιρῶν καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι παραπέμπων, ἵνα τῇ τοιαύτῃ γε ἀπειλῇ μηδεὶς τῷ τοιούτῳ τοῦ λοιποῦ ἀσεβήματι καθελκυσθῆναι βουληθείη»¹. Ὑπάρχει ὥστόσο κάτι ἀκόμη στὸν τόμο τοῦ 1497 ποὺ συνδέει καὶ συσχετίζει τὶς δύο πληροφορίες. «Τοῦτον δὴ τὸν ἐξενεχθέντα ἐνδίκωτατα τόμον [ἐπὶ Μαξίμου] καὶ ὁ μετὰ ταῦτα τὸν θρόνον διαδεξάμενος ἀγιώτατος καὶ αἰοιδίμος π(ατ)ριάρχης κῦρ <Συ>μεὼν μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν θείας τῶν ἀρχιερέων συνόδου ἐπεβεβαίωσε»². πρόκειται βέβαια γιὰ τὸ συνοδικὸ ψήφισμα τοῦ 1484 ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἓνα τμῆμα του διαβάσαμε ἀμέσως πιὸ πάνω.

Δὲν ἦταν ὅμως τὸ θέμα τῆς σιμωνίας τὸ μόνον ποὺ ἀπασχόλησε τὴ μεγάλη σύνοδο ποὺ συνήλθε ἐπὶ Μαξίμου· ἦταν καὶ τὸ θέμα τῆς ρύθμισης τῶν οἰκονομικῶν βαρῶν ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ ἑκάστοτε

1. στ. 16–30.

2. στ. 30–32.

πατριάρχης ἔναντι τῆς Πύλης μετὰ τὴ ρύθμιση τοῦ 1474, ἓνα ζήτημα ποὺ ἡ σοβαρότητά του ἦταν φυσικό νὰ ἀπασχολήσῃ τὴ μεγάλη αὐτὴ σύνοδο.

Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ἐνασχόληση τῆς συνόδου μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ λύση ποὺ υἱοθετήθηκε τὴν ἀντλοῦμε ἀπὸ ἓνα πιττάκιο τοῦ Συμεὼν Α΄, τὸ ὁποῖο ἔστειλε στὴ διάρκεια τῆς τρίτης πατριαρχίας του πρὸς ἓναν πατριαρχικό ἑξαρχο, τὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ¹. Ἐκεῖ ἀναφέρεται πὼς στὴ σύνοδο αὐτὴ ἀποφασίστηκε νὰ διορθωθεῖ καὶ «τὸ κατάστιχον τὸ περὶ τῆς ἐκάστου τῶν ἀρχιερέων κατ' ἔτος... δόσεως, ἐπεὶ τινὲς αὐτῶν ἀνάλογον οὐ παρεῖχον ταῖς αὐτῶν μητροπόλεσιν δόσιν». Διατύπωση ποὺ μᾶς βεβαιώνει πὼς τὸ θέμα τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης ἀπασχόλησε τὴ σύνοδο καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μόλις τότε ἀποφασίστηκε ἡ ἐφαρμογὴ ἐνὸς σύνθετου κριτηρίου γιὰ τὸν ἐπιμερισμὸ τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης («ἐπεὶ τινὲς αὐτῶν [τῶν ἀρχιερέων] ἀνάλογον οὐ παρεῖχον ταῖς αὐτῶν μητροπόλεσιν δόσιν»).

1. Ἔχει σωθεῖ ἀντίγραφο τοῦ κειμένου τοῦ πιττακίου σὲ χειρόγραφο τοῦ 16ου αἰῶνα, τὸ χειρόγραφο ἀρ. 276 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ ἔχει δημοσιεύσει δύο φορές ὁ ἴδιος μελετητής: ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Περὶ τῆς τρίτης πατριαρχίας Συμεὼν τοῦ Τραπεζουντίου», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 3 (1889), 484-486 καὶ *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 1, Πετροῦπολη 1891, σ. 476-478.

Θυμίζουμε πώς τὸ θέμα τῆς διάχυσης τῆς ὑποχρέωσης ἀπὸ τὸν πατριάρχη πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς τὸ διακρίνουμε νὰ ἐξαγγέλλεται ἤδη στὴ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1474, μολονότι ἡ σύνοδος ἐκείνη ἦταν, τότε, ἐντελῶς ἀρνητικὴ στὸ νὰ ἀποδεχτεῖ μιὰ φορολογικὴ ὑποχρέωση. «Ὑπέστημεν [τελικῶς] ἅπαντες ἐκ κοινοῦ συμφώνου», δηλώνεται στὴν ἀπόφαση, «τὸ εἰρημένον χαράτζιον κατ' ἐνιαυτὸν τελεῖν»¹, διατύπωση ποὺ στὴν πρᾶξὴ σήμαινε τὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴ σύνοδο τοῦ ἐπιμερισμοῦ τελικὰ τῆς ὑποχρέωσης σὲ ὅλους τοὺς ἀρχιερεῖς.

Μὲ ποιὸ ὅμως κριτήριον θὰ γινόταν αὐτὸς ὁ ἐπιμερισμός; Θεωρητικὰ τὰ κριτήρια μποροῦσαν νὰ εἶναι περισσότερα τοῦ ἑνός: ἅπλως ἐπιμερισμός τοῦ ποσοῦ κατὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μητροπόλεων ἢ ἐπιμερισμός μὲ διπλὸ κριτήριον, τὸν ἀριθμὸ τῶν μητροπόλεων καὶ τὸ μέγεθος τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ κάθε ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας· ἢ τέλος συνυπολογίζοντας καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Πὰ τὰ πρῶτα χρόνια δὲν γνωρίζουμε μὲ ποιὰ ἀπὸ τὰ κριτήρια αὐτὰ ἔγινε ὁ ἐπιμερισμός τοῦ ποσοῦ. Τὸ γεγονὸς ὡστόσο πὼς ὁ Συμεὼν Α' ὀδηγήθηκε σὲ παραίτηση στὶς ἀρχὲς τοῦ 1475 καὶ ὁ διάδοχός του, ὁ

1. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερὸς Κῶδιξ»...*, σ. 91 στ. 40–41 καὶ τὸ σχόλιο 5 στὴ σ. 94. Πὰ τὴν πραγματικὴ σημασία τοῦ ὄρου «χαράτζιον» ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ κείμενο βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὸ σχόλιο 8, σ. 95–97.

Ραφαήλ Α΄, απομακρύνθηκε από το Πατριαρχείο στις αρχές του επόμενου έτους, του 1476, μās επιτρέπουν να διατυπώσουμε την άποψη, πώς όποιο από τὰ κριτήρια καὶ ἂν εἶχε ἐπιλεγεί, δὲν ἀπέδωσε: τὸ ποσὸ φαίνεται πὼς δὲν συγκεντρώθηκε καὶ ἡ ἀπομάκρυνσή τους εἶναι δύσκολο νὰ μὴ συσχετιστεῖ καὶ μὲ αὐτὸ τὸ γεγονός. Ὑστερα ἀπὸ αὐτά, φαίνεται πὼς ὁ Μάξιμος ἔφερε τὸ θέμα στὴ μείζονα σύνοδο ποὺ συγκάλεσε καὶ προώθησε τὴ λύση τῆς ἐφαρμογῆς ἑνὸς σύνθετου κριτηρίου γιὰ τὸν ἐπιμερισμὸ τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης τοῦ ἐκάστοτε πατριάρχη, δηλαδὴ σὲ τελευταία ἀνάλυση τοῦ Πατριαρχείου τοῦ ἴδιου¹, ἔναντι τῆς Πύλης.

Πέραν ὅμως ἀπὸ αὐτὴ τὴν γενικῆς φύσεως πληροφορία γιὰ τὴν ἀναδιάταξη τοῦ «καταστίχου» μὲ κριτήριο τὴ δικαιοτέρα κατανομὴ τῶν βαρῶν, ἔχουμε ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ πιττάκιο τὴν παρουσίαση μιᾶς ἀπὸ τὶς πρακτικὲς λύσεις ποὺ υἱοθετήθηκαν. Ἀποφασίστηκε, στὴν ἴδια αὐτὴ σύνοδο, νὰ προσαρτηθεῖ στὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας ὁ Μέγας Ζυγός. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς χωροταξικὰ ὑπαγόταν στὴν ἐκκλησια-

1. Ἐχουμε περιγράψει τὸ μηχανισμὸ τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης καὶ τὸ ὅτι ἡ ἔκπτωση τοῦ πατριάρχη ποὺ δὲν ἐξεπλήρωνε τὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις του ἔναντι τῆς Πύλης ὄχι μόνον δὲν ἀποτελοῦσε λύση ἀλλὰ περαιτέρω ἐπιβάρυνση τοῦ Πατριαρχείου ὡς συνόλου· βλ. ἀναλυτικὰ ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀφιερώματα καὶ δωρεές...*, σ. 91-107.

στική περιφέρεια τοῦ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, μὲ παλαιότερη ὅμως πατριαρχικὴ πράξη εἶχε ὑπαχθεῖ στοῦ καθεστῶς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, μὲ ἄμεση συνέπεια ἡ πνευματικὴ προστασία τῶν κατοίκων τῆς καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα νὰ ἔχουν περιέλθει στοὺν διορισθέντα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη ἑξαρχο καὶ ὄχι στοὺν κατὰ τόπο μητροπολίτη¹. Μὲ τὴν ὑπαγωγὴ ὅμως τοῦ Μεγάλου Ζυγοῦ καθὼς καὶ τῆς Μεγάλης Μαΐνης πὺν ὧς τότε φαίνεται πὼς ἐπίσης δὲν ὑπαγόταν στὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας, ὁ ἀρχιερέας τῆς συναίνεσε νὰ αὐξήσῃ τὴ συμμετοχὴ του στοῦ ἐτήσιο ποσὸ πὺν ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ στὴν Πύλη².

Πότε ὅμως συνήλθε αὕτὴ ἡ σημαντικὴ, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, σύνοδος;

Ἡ ἰδέα τῆς σύγκλησης πρέπει, γιὰ τοὺς λόγους πὺν ἀναφέραμε, νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς ἀνόδου τοῦ Μαξίμου καὶ χρόνος ἐπιθυμητὸς γιὰ τὴν

1. Πὰ τὸ θεσμὸ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας βλ. ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1995, σ. 9 ἐπ. Εἰδικότερα γιὰ τὸ ἐξαρχικὸ καθεστῶς τοῦ Μεγάλου Ζυγοῦ βλ. σ. 197-198.

2. Τὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ πιττάκιο εἶναι: «δεδώκασι καὶ πρὸς τὸν Λακεδαιμονίας τοῦτον, τὸν Μέγαν Ζυγὸν δηλονότι, μετὰ τῆς Μεγάλης Μαΐνης, ἵνα μετ' αὐτῶν τὸ καὶ τῆς ἄλλης αὐτοῦ ἐπαρχίας ὁφείλῃ κατ' ἔτος διδόναι εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν διὰ τὸ ἐπικείμενον αὐτῇ κατ' ἔτος τῶν δισχιλίων φλωρίων βάρος, χιλιάδες δύο. Τοῦτο ἀπεφάνθη καὶ ἐκυρώθη συνοδικῶς»· βλ. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Περὶ τῆς τρίτης πατριαρχίας...», σ. 485 καὶ *Ἀνάλεκτα...*, σ. 477.

πραγματοποίησή της θα πρέπει να ήταν τὸ θέρος τοῦ 1476, ἀφοῦ τὸ καλοκαίρι ἦταν ἡ κατάλληλη ἐποχὴ γιὰ τὴ μετακίνηση τόσων ἀρχιερέων ἀπὸ διάφορα σημεία τῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὡστόσο γιὰ κάποιους λόγους τοὺς ὁποίους δὲν μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια, ἡ πραγματοποίησή της καθυστέρησε. Συνήλθε πάντως πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1477. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ ὄριο μᾶς τὸ προσδιορίζει ἓνα ζήτημα ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐγκύκλιο τοῦ Μαξίμου —ποὺ ἐδῶ χρονολογήσαμε μὲ ἀκρίβεια— καὶ σχετίζεται μὲ τὴ σιμωνία, θέμα πού, ὅπως εἶδαμε, ἀπασχόλησε τὴ σύνοδο. Συγκεκριμένα, μολονότι στὴν ἐγκύκλιο ἀναφέρονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀπαγόρευση τῆς σιμωνίας, δηλώνεται στὴ συνέχεια πὼς μιὰ εἰδικὴ ρύθμιση ἀποφασίστηκε σὲ κάποια σύνοδο —«καθὼς καὶ ἡ συνοδικῶς ἐτάχθη» εἶναι ἡ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ἐγκύκλιο. Ἦταν τόσο ἀπόλυτη ἡ καταδίκη τῆς σιμωνίας καὶ τόσο δραματοποιημένη ἡ σύνδεσή της μὲ τὰ δεινὰ ποὺ εἶχε προκαλέσει στὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ γένος, ὥστε ἡ εἰδικὴ ρύθμιση ποὺ εἰσάγεται —σὲ περὶπτωση μεγάλης ἔνδειας τοῦ χειροτονοῦντος νὰ μπορεῖ νὰ λαμβάνει ἀπὸ τὸ εἰσόδημα τῆς ἐκκλησίας τοῦ χειροτονηθέντος ἓνα μικρὸ μέρος, καὶ μόνο γιὰ τὸν πρῶτο χρόνο¹— ἀπαιτοῦσε ἀπόφαση μιᾶς διευ-

1. Βλ. τὸ χωρίο στοὺς στ. 168–174 καὶ τὸ σχολιασμὸ του στίς σ. 91–92.

ρυμένης συνόδου για να μπορέσει να κατοχυρωθεί.

Κατά συνέπεια, ή σύνοδος που δεν μπόρεσε να γίνει το θέρος του 1476 θα πρέπει να έγινε το επόμενο καλοκαίρι, του 1477, και το κείμενο της έγκυκλίου να αποτελεί τον απόηχο ενός τουλάχιστον μέρους των ρυθμίσεων που αποφασίστηκαν στο πλαίσιο αυτής της διευρυμένης συνόδου.

Μένει να εκδώσουμε το κείμενό της για να δοῦμε με τρόπο συστηματικό όλα εκείνα που ή έγκύκλιος ήθελε να έμφυσησει στους φυσικούς της αποδέκτες, τους ορθόδοξους χριστιανούς που τα γεγονότα της Άλωσης δεν τους είχαν οδηγήσει στη Δύση και που ό χρόνος που κύλησε από τότε τους είχε δείξει, πώς έπρεπε να βροῦν τρόπους ώστε να επιβιώσουν στο πλαίσιο της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου

Τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδουμε ἐδῶ περιέχεται στὸν κώδικα Laurent. gr. Pl. LIX. 13, φ. 308^r-314^r (κατὰ τὴν παλαιὰ ἀρίθμηση: φ. 293^r-299^r)· στὸ φ. 315^v τοῦ ἴδιου κώδικα βρῖσκουμε, ἀντιγραμμένη ἀπὸ ἄλλο χέρι, τὴν προσφώνηση τῆς ἐγκυκλίου. Ἡ σφιχτὴ στάχωση τοῦ κώδικα δὲν μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διακρίνουμε μήπως τὸ φύλλο μὲ τὴν προσφώνηση εἶναι παρατοποθετημένο καὶ ἡ ἀρχικὴ του θέσις ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ φ. 308.

Τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου δὲν παραδίδεται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀπὸ πρωτότυπο ἔγγραφο καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἔκδοση ποὺ δίνουμε δὲν εἶναι διπλωματική. Ἀκολουθοῦμε τοὺς καθιερωμένους κανόνες ἔκδοσης κειμένων ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀντίγραφα: ἀποκαθιστοῦμε δηλαδὴ τὸ κείμενο καὶ δηλώνουμε σὲ ὑπόμνημα τίς διαφορετικὰς γραφὰς τοῦ χειρογράφου· διορθώνουμε σιωπηρὰ τὴ στίξιν καὶ τὰ ἐμφανῆ ὀρθογραφικὰ λάθη καὶ σιωπηρὰ ἀναπτύσσουμε τίς συντομογραφίες. Μὲ κεφαλαῖα σημειώνουμε τὰ ἀρχικὰ τῶν προσώπων καὶ τόπων καθὼς καὶ τῶν λέξεων Θεός, Χριστός, Κύριος, Ἀπόστολος κ.λπ.

Εὐνόητο εἶναι πῶς ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου στόχο ἔχει νὰ φθάσουμε, ἢ νὰ πλησιάσουμε, στοῦ κείμενου πού παρέδιδε τὸ πρωτότυπο, ἐκεῖνο πού, ἂν δὲν εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν λόγιο πατριάρχη Μάξιμο, εἶχε ἀσφαλῶς περάσει ἀπὸ τὸν ἑλεγχό του, αὐτὸ δηλαδή πού τελικὰ καταχωρίστηκε στὸν «ἱερὸν κώδικα» τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγιναν τὰ ἐπίσημα ἀντίγραφα πού στάλθηκαν στὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο σώζεται στὸν φλωρεντινὸ κώδικα ἀποτελεῖ πιθανότατα ἀντίγραφο κάποιου ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα, πού στάλθηκαν στὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες. Στηριζόμενοι σὲ αὐτὴ τὴν παραδοχὴ ἀποφεύγουμε νὰ διορθώσουμε κάποιες «ἀνορθογραφίες» πού συναντοῦμε στοῦ κείμενο, ἐπεὶδὴ ἀποτελοῦν γραφὲς πού εἶχαν ἐπικρατήσει στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία· γιὰ παράδειγμα, τὴ γραφὴ τοῦ οὐσιαστικοῦ *ἀγαθωσύνη* (στ. 49) ἀντὶ *ἀγαθωσύνη* ἢ τοὺς τύπους πού συναντοῦμε στὸν νεότερο ἀττικισμό, ὅπως ἡ περίπτωση τῆς αἰτιατικῆς τῆς λέξης *ἴλεω* (στ. 143) ἀντὶ *ἴλεων*. Ἀντίθετα, ἀποκαθιστοῦμε κάποια λάθη πού ὀφείλονται προφανῶς στὴ μηχανικὴ γραφὴ τοῦ κειμένου: *παρὰ συνεβλήθη* (στ. 28) ἀντὶ *παρασυνεβλήθησαν*, *δι' ἀλόγων* (στ. 58–59) ἀντὶ *διὰ λόγων* κ.λπ.

φ. 308^r † Μάξιμος ἐλέω Θεοῦ πατριάρχης τῶν ἀπανταχοῦ
ὀρθοδόξων χριστιανῶν, τοῖς ὑφ' ἡμᾶς ἅπασιν εὐσεβέ-
σι χριστιανοῖς.

Εἰ ὁ λαός μου, φησὶν ὁ Κύριος, ἤκουσε τῆς φωνῆς
5 μου, Ἰσραὴλ ταῖς ὁδοῖς μου εἰ ἐπορεύθη, ἐν τῷ μηδενὶ
ἂν τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν ἐταπείνωσα καὶ ἐπὶ τοὺς
θλίβοντας αὐτοὺς ἐπέβαλον ἂν τὴν χεῖρά μου. Καὶ
πάλιν δι' ἑτέρου Προφήτου· ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακού-
σητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε, ἐὰν δὲ μὴ θέλη-
10 τε, μηδὲ εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται·
τὸ γὰρ στόμα Κυρίου ἐλάλησε ταῦτα. Καὶ πάλιν· ἐπι-
στράφητε πρὸς με, καὶ ἐγὼ ἐπιστραφήσομαι πρὸς
ὑμᾶς, λέγει Κύριος. Καὶ ὃν τρόπον ἠθελήσατέ με
ἀπώσασθαι, κἀγὼ ὑμᾶς ἀπόωσομαι, λέγει Κύριος
15 Παντοκράτωρ. Ταῦτα καὶ πολλὰ ἕτερα τοιαῦτα ἐν τῇ
Θείᾳ Γραφῇ περιέχεται, δι' ὧν ἡ κηδεμονία καὶ πρό-
νοια τοῦ Θεοῦ περὶ τὸ ἀνθρώπινον γένος δείκνυται
καὶ ὡς ἡμεῖς ἐσμὲν αἵτιοι πάντων τῶν καθ' ἡμῶν γινο-

5 μηδενὶ: μηδένι cod. | 8-9 ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου: εἰ θέλε-
τε καὶ εἰσακούσετέ μου cod. | 9-10 ἐὰν δὲ μὴ θέλητε, μηδὲ εἰσακού-
σητέ μου: ἐὰν δὲ μὴ θέλετε μὴ δὲ εἰσακούσετέ μου cod. | 10 κατέ-
δεται: κατέσδαιται cod. | 16 κηδεμονία: κηδαμονία cod.

4-7 Εἰ ὁ λαός... τὴν χεῖρά μου: πρβ. Ψαλμοὶ 80, 14-15 | 8-11 ἐὰν
θέλητε... ταῦτα: πρβ. Ἠσαΐας, 1, 19-20 | 11-13 ἐπιστράφητε... Κύ-
ριος: πρβ. Ζαχαρίας 1, 3 | 13-14 ὃν τρόπον... ἀπόωσομαι: πρβ.
Θρηγὸς Ἱερεμίου 5, 22.

μένων, ὡς παροργίζοντες τὸν Θεὸν καὶ τὸν θυμὸν
 20 αὐτοῦ ἐκκαίοντες καθ' ἡμῶν, παραβάται τῶν ἐντολῶν
 φ. 308^v αὐτοῦ καὶ νόμων γινόμενοι, οὐχ ὁ ἀγαθὸς Θεός, ἢ ἐξ
 οὗ πᾶν ἀγαθὸν ὡς ἐξ ἀγαθοῦ καὶ μηδὲν κακὸν πέφυ-
 κε γίνεσθαι.

Ἐπεὶ τοίνυν καὶ ἡμεῖς ἐξηκολουθήσαμεν τῇ θελήσει
 25 τῶν καρδιῶν ἡμῶν καὶ ὀπισθεν τοῦ σαρκικοῦ φρονή-
 ματος ἐπορεύθημεν, σάρκες γεγονότες τὸ ὅλον, ὅθεν
 καὶ τὴν χάριν τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἀπεδιώξαμεν
 ἀφ' ἡμῶν καὶ τοῖς ἀνοήτοις παρασυνεβλήθημεν κτήνε-
 σι, ἀπεκαλύφθη ἀπ' οὐρανοῦ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ καθ'
 30 ἡμῶν καὶ τοῖς ἀνελπίστοις κακοῖς παρεδόθημεν. Ἐγε-
 νήθημεν ὄνειδος τοῖς γείτοσιν ἡμῶν, μυκτιρισμὸς καὶ
 χλευασμὸς τοῖς κύκλῳ ἡμῶν καὶ ὀλιγοστοὶ παρὰ
 πάντας καὶ αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν
 ἐστερήθημεν. Ἐπεὶ δ' ὁ παιδεύων καὶ πάλιν ἰώμενος
 35 Θεός, ὁ μηδέποτε πύλας ἔδου κατισχύσειν τῆς ἐκκλη-
 σίας αὐτοῦ ἐπαγγειλάμενος, ἀπήλλαξε μὲν τοῦ τυράν-
 νου καὶ διώκτου τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν καὶ εὐνομοῦσαν
 ἡμῖν δέδωκεν ἐκκλησίαν καὶ ἡμῖν, κρίμασιν οἷς οἶδεν
 αὐτός, τὴν προστασίαν καὶ πνευματικὴν διοίκησιν

28 παρασυνεβλήθημεν: παρὰ συνεβλήθη cod. | 36 ἀπήλλαξε: ἀπή-
 λαξε cod.

28-29 τοῖς ἀνοήτοις... κτήνεσι: πρβ. Ψαλμοὶ 48(49), 13 | 30-32 Ἐγε-
 νήθημεν ὄνειδος... τοῖς κύκλῳ ἡμῶν: πρβ. Ψαλμοὶ 78(79) | 35-36 ὁ
 μηδέποτε... ἐκκλησίας αὐτοῦ: πρβ. Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον 16,
 18-19.

40 αὐτῆς ἐγκεχεῖρικεν, ἡμεῖς ὡς λόγον ὑπὲρ πάντων
 ὀφείλοντες ἀποδοῦναι Θεῷ, πᾶσι προαναφωνοῦμεν
 φ. 309^r καὶ προκηρύττομεν, ἢ ὡς ἡ ὁργὴ τοῦ Θεοῦ ἐκκέκασται
 καθ' ἡμῶν καὶ ἡ μάχαιρα αὐτοῦ στιλβοῦται καί, εἰ μὴ
 γνησίως μετανοήσωμεν ἕκαστος καὶ τῶν προτέρων
 45 αἰσχίστων καὶ κακῶν ἔργων ἀποστῶμεν, τῇ πανωλε-
 θρίᾳ παραδοθῶμεθα. Ἀποθώμεθα τοίνυν τὰ ἔργα
 τοῦ σκότους καὶ ἐνδυσώμεθα τὰ ὄπλα τοῦ φωτός. Ὡς
 τέκνα φωτός περιπατῶμεν, ὃ γὰρ καρπὸς τοῦ πνεύμα-
 τος ἐν πάσῃ ἀγαθωσύνῃ καὶ δικαιοσύνῃ, καὶ μὴ
 50 συγκοινωνῶμεν τοῖς ἔργοις τοῖς ἀκάργοις τοῦ σκό-
 τους, μᾶλλον δὲ καὶ ἐλέγχομεν.

Καὶ πρῶτον μὲν τηρῶμεν τὴν οὐράνιον καὶ ὀρθό-
 δοξον πίστιν ἡμῶν ἀκραιφνή καὶ ἀσάλευτον, ὡς εἰ
 δεῇσει ἐτοιμοὺς ἡμᾶς εἶναι καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ἀποθνή-
 55 σκειν καὶ μηδὲν ταύτης προτιμᾶν ἢ προτιθέναι καὶ
 ταύτης οὕτως ἐν ἡμῖν προὑποκεμένης, λατρεύωμεν
 Θεὸν ὡς εἰκός ἐστι λατρεύειν αὐτόν. Καὶ ἐπεὶ ἡ πρὸς
 Θεὸν λατρεία ἐστὶ διπλῇ, ἡ μὲν γὰρ πληροῦται διὰ
 λόγων, ἥτις γίνεται διὰ προσευχῆς καὶ δεήσεως καὶ
 60 ἱκεσίας καὶ εὐχαριστίας καὶ τῶν ὁμοίων πρὸς Θεόν, ἡ
 φ. 309^v δὲ διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ἀγαθῶν ἔργων ἢ ἐν πάσῃ

45 πανωλεθρία: πανολεθρία cod. | 58 ἐστὶ διπλῇ: ἐστὶ διπλῇ cod.
 | 58-59 διὰ λόγων: δι' ἀλόγων cod.

46-47 Ἀποθώμεθα... τοῦ φωτός: πρβ. Ἐπιστολὴ πρὸς Ῥωμαίους
 13, 12 | 47-51 Ὡς τέκνα φωτός... ἐλέγχομεν: πρβ. Ἐπιστολὴ πρὸς
 Ἐφεσίους 5, 8-12.

ἡμέρα καὶ παντὶ καιρῷ, ταύτην τὴν διπλὴν λατρείαν
 ἀποδίδετε πρὸς Θεόν, μηδόλως ἀμελοῦντες αὐτῆς.
 Καὶ ὥσπερ τῆς σωματικῆς τροφῆς καὶ πόσεως καὶ
 65 συστάσεως καθ' ἐκάστην οὐκ ἀμελεῖτε, καὶ ταῦτα
 φθαρτῆς οὐσης καὶ φθοροποιοῦ καὶ μηδὲν ἄλλο τέλος
 ἐχούσης ἢ τὸ συνιστᾶν τὸ φθαρτὸν τοῦτο σῶμα, οὕτω
 καὶ πολλῷ μᾶλλον ἐπιμελώμεθα τὴν εἰς Θεὸν λατρεί-
 αν, ἐξ οὗ τὸ εἶναι ἔχομεν καὶ λαμβάνομεν καθ' ἐκάστην
 70 καὶ τὸ εὖ εἶναι προσελάβομεν καὶ ἔτι ἐλπίζομεν· ἥτις
 λατρεία τὸν ἡμέτερον καθαίρει καὶ τελειοῖ νοῦν καὶ
 Θεοῦ φίλους ἡμᾶς ποιεῖ καὶ τὸν εὐεργέτην ἡμῶν ὀφει-
 λέτην ἡμῖν καθιστᾷ· χωρὶς γὰρ ταύτης, οὔτε Θεὸν
 ὀψόμεθα οὔτε τῆς αἰωνίου κολάσεως ἐλευθερωθῆναι
 75 δυνησόμεθα.

Ἀγάπην ἔχετε πρὸς πάντας, τοὺς τε μισοῦντας καὶ
 ἀγαπῶντας, ἀκούοντες τοῦ Ἀποστόλου λέγοντος·
 εἰρήνην διώκετε μετὰ πάντων, μισούντων καὶ ἀγαπώ-
 ντων δηλαδή, καὶ ἀγιασμὸν οὗ χωρὶς, οὐδεὶς ὄψεται
 φ. 310^ε τὸν Κύριον. Καὶ πάλιν· ἐὰν λαλῶ || ταῖς γλώσσαις τῶν
 ἀγγέλων καὶ ἐὰν πωλήσω τὰ ὑπάρχοντά μου καὶ δῶ
 πτωχοῖς καὶ ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμα μου ἵνα καθῇ, ἀγά-
 πην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελῶ. Καὶ πάλιν τοῦ Εὐαγγε-
 λίου· ἀγαπᾶτε τοὺς κακῶς ποιοῦντας καὶ εὐχεσθε

67 τοῦτο: τοῦτο cod. | 82 καθῇ: καφθῇ cod.

78-80 εἰρήνην... Κύριον: πρβ. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἑβραίους 12, 14. | 80-83
 ἐὰν λαλῶ... οὐδὲν ὠφελῶ: πρβ. Πρὸς Κορινθίους Α', 13, 1-3. | 84-85
 ἀγαπᾶτε... ἐπηρεαζόντων: πρβ. Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον, 5, 44.

- 85 ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων. Τὴν ὑποποιὸν δικαιοσύνην ἀγαπᾷτε· εἰ γὰρ αὕτη ὑποῖ ἔθνη, πῶς οὐχ ὑψώσει πιστούς; Ἐγκράτειαν καὶ ἀποχὴν ἀσκεῖτε τῶν παθῶν· διὰ ταῦτα γὰρ ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἔρχεται ἐπὶ τοὺς ἐργαζομένους. Τῆς βλασφημίας ἀφίστασθε, ὡς εἰς
- 90 ἀσέβειαν φερούσης. Τῆς πλεονεξίας καὶ ἀδικίας ὡς δευτέρας εἰδωλολατρείας, καθὼς φησὶν ὁ θεῖος Ἀπόστολος, τοῦ φθόνου καὶ τῆς καταλαλιᾶς καὶ τοῦ μίσους καὶ τῆς τε μνησικακίας καὶ ὀργῆς μακρὰν γίνεσθε, ὡς ἔργων φανερῶν τοῦ ἀποστάτου σατάν, ὃς τὸ
- 95 ἡμέτερον γένος καὶ μισεῖ καὶ φθονεῖ καὶ καθ' ἐκάστην ἐπιβουλεύει. Τὴν μέθην μισεῖτε, ὡς ἐμπόδιον γινομένην πρὸς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν· μέθυσοι γάρ, φ. 310^v φησὶν || ὁ θεῖος Ἀπόστολος, βασιλείαν Θεοῦ κληρονομῆσαι οὐ δύνανται. Καὶ πάλιν ὁ αὐτός· οὔτε μέθυσοι
- 100 οὔτε πόρνοι οὔτε μοιχοὶ οὔτε μαλακοὶ οὔτε ἀρσενοκοῖται βασιλείαν Θεοῦ κληρονομῆσαι δυνήσονται. Ἀποθέμενοι τοίνυν ταῦτα καὶ πάντα τὰ ἔργα τοῦ σκότους, ἐνδύσασθε τὰ ὄπλα τοῦ φωτός, ἃ ἐστὶ πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, δικαιοσύνη, ἐγκράτεια, μακροθυμία,
- 105 ἀνεξικακία, ταπείνωσις, εὐχὴ καθαίρουσα ἢ κεκαθαρω-
94 σατάν· σατᾶν cod.

85-86 δικαιοσύνην... ὑποῖ ἔθνη: πρβ. Παροιμ. 14, 34. | 87-91 Ἐγκράτειαν... εἰδωλολατρείας: πρβ. Ἐπιστολὴ πρὸς Κολοσσαεῖς 3, 5-7. | 92 τοῦ φθόνου... καταλαλιᾶς: πρβ. Ἐπιστολὴ Πέτρου Α' 2, 1. | 97-101 μέθυσοι γάρ... δυνήσονται: πρβ. Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α' 6, 9-10. | 102-103 Ἀποθέμενοι τοίνυν... τοῦ φωτός: πρβ. Ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους 13, 12.

μένη, ἐλεημοσύνη καὶ μετάδοσις ὧν χρήζουσιν οἱ δεόμενοι, ἄφεις τῶν πταιόντων ἡμῖν καὶ τᾶλλα ὅσα σύστοιχα τούτοις. Ἐπὶ πᾶσι δὲ ἡ διὰ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως διόρθωσις, ἥτις ἐξ ἀκαθάρτων καὶ
 110 ἔχθρων τὸν Θεὸν καθαίρουσα, φίλους ἡμᾶς ποιεῖ τοῦ Θεοῦ καὶ βασιλείας οὐρανῶν ἀξιοῦ· δύναμιν γάρ ἐστιν ἔχουσα τε καὶ σώζουσα δευτέρου βαπτίσματος. Καὶ ὥσπερ ἔχθροὶ τοῦ Θεοῦ καὶ φίλοι τοῦ δαίμονος γίνονται οἱ τὰ κακὰ ἐργαζόμενοι, οὕτως φίλοι μὲν Θεοῦ,
 115 ἔχθροὶ δὲ τοῦ δαίμονος δι' ἐξομολογήσεως γίνονται οἱ
 φ. 311¹ ταύτην μετιόντες ἄνθρωποι. Φησὶ γὰρ ὁ Δαυὶδ· εἶπα ἐξαγορεύσω κατ' ἐμοῦ τὴν ἀνομίαν μου τῷ Κυρίῳ καὶ σὺ ἀφήκας τὴν ἀσέβειαν τῆς καρδίας μου. Καὶ ὁ Χρυσόστομος· ἡ γὰρ τῶν ἁμαρτημάτων ἐξομολόγησις
 120 ἀφανισμὸς τῶν παραπτωμάτων γίνεται. Τοιαύτην ἰσχὺν καὶ δύναμιν ἡ ἐξομολόγησις κέκτηται. Διὸ καὶ πᾶσι πληροφοροῦμεν ὥς, ἐπεὶ οὐδεὶς ἀναμάρτητος εἰμὴ εἷς, ὁ Θεός, ὅσοι χωρὶς ἐξομολογήσεως ἀποθάνωσιν, ἐν τῇ κολάσει, ὥς ἀκάθαρτοι, πορεύονται καὶ
 125 οὐδὲν αὐτοῖς οὐδαμῶς ὠφελεῖ. Διὸ ἐν παντὶ καιρῷ προθύμως πάντα ἐξομολογεῖσθε, ἵνα τῆς κολάσεως ἐλευθερωθῆτε, εἴτε μικρὰ εἴτε μεγάλα ἁμαρτήματα ἔχετε. Εἰ οὕτω ποιεῖτε, οὐ μακρὰν ἐστὲ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Εἰ δὲ πίστιν μὲν ἔχειν λέγετε, ἔργα δὲ τῇ
 130 πίστει κατάλληλα οὐκ ἔχετε, Χριστὸς ὑμᾶς οὐδὲν ὠφε-

116-118 εἶπα ἐξαγορεύσω... καρδίας μου: πρβ. Ψαλμοὶ 31(32), 5 | 131
 -132 πίστις... ἐστὶ : πρβ. Ἐπιστολὴ Ἰακώβου 2, 26.

λήσει· ἐπεὶ καθὼς φησὶν ὁ θεῖος Ἀπόστολος, πίστις
χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστὶ καὶ ἔργα χωρὶς τῆς πίστε-
ως. Ἐνδεικτικὰ γὰρ τὰ ἔργα τῇ πίστει τυγχάνουσιν·
φ. 311^v δεῖξόν μοι || γάρ φησι τὴν πίστιν σου ἐκ τῶν ἔργων
135 σου. Ταῦτα ὡς ἐπιτόμῳ κοινὰ καὶ πρὸς πάντας τὰ
παραγγέλματα καὶ οὕτω ποιεῖν πᾶσιν ἐν ἀγίῳ παρα-
κελευόμεθα πνεύματι, ἰδίως δὲ καὶ πρὸς τοὺς τὴν
ἱερωσύνην ἔχοντας μετὰ τοῦ ὀφείλειν τούτους περισ-
σότερον ταῦτα τῶν ἄλλων ποιεῖν καὶ διδασκάλους δι'
140 ἔργων τῶν ἄλλων γίνεσθαι.

Τάδε παρακελευόμεθα συνοδικῇ καὶ κανονικῇ δια-
κρίσει, ἵνα διὰ πάντων ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν πᾶσι
τηρηθῇ καὶ Θεὸν ἵλεω ἐργασώμεθα καὶ τὴν αὐτοῦ
εὐλογον καὶ δικαίαν ὀργὴν στήσωμεν. Ἐὰν μὴ γὰρ
145 οὕτω πάντες ποιήσωμεν καὶ ἄλλην ἀρχὴν διορθώσεως
διαγωγῆς καθυποβαλόμεθα, κἀνταῦθα τῇ πανωλε-
θρία παραδοθῆσόμεθα, κἀκεῖ τῷ αἰωνίῳ πυρὶ παρα-
πεμφθῆσόμεθα. Φαμέν τοίνυν ὥς, ἐπεὶ ἡ τοῦ Σίμωνος
αἵρεσις τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶν πᾶσαν διέδραμε καὶ κατε-
150 λυμήνατο καὶ τὴν χάριν τοῦ Παναγίου Πνεύματος
ἀπέστησεν πάντων τῶν πρότερον προστάντων τῆς
καθολικῆς ἐκκλησίας ἐπὶ χρήμασι καὶ ψηφισάντων καὶ
φ. 312^r προβαλλομένων ἀπίστως καὶ ἀναισχύντως || καὶ ἀνευ-
λαβῶς, διὸ καὶ ἑαυτοὺς ὑποδίκους κατέστησαν τῶν

144 Ἐὰν: εἰ cod. | 146 καθυποβαλόμεθα: καθυποβαλόμεθα cod.
| 148 Σίμωνος: Σίμονος cod. | 151 πάντων: πάντα cod.

134-135 δεῖξόν μοι... ἔργων σου: πρβ. Ἐπιστολὴ Ἰακώβου 2, 18.

- 155 ἀποστολικῶν καὶ συνοδικῶν ἀφορισμῶν καὶ καθαιρέ-
σεων, οὓς καὶ ἡμεῖς ἀνάγκην θεῖαν ἔχοντες ἐπικυ-
ροῦμεν, ἐπεὶ τοῦτο ἀληθῶς τὸ τόλμημα ἀρχὴ τῆς
δυστυχίας τοῦ γένους καὶ τῆς τῆς ἐκκλησίας κατα-
πτώσεως γέγονεν, φαμέν ὥς, εἴ τις ἀπὸ τοῦ νῦν τολμή-
160 σειε χειροτονίαν ἐπισκόπου ἢ πρεσβυτέρου ἢ διακό-
νου ἢ ἄλλου τοιούτου τινὸς ἐπὶ χρήμασι ποιήσασθαι
καὶ εἰς πρᾶσιν καταγαγεῖν τὴν ἄπρατον χάριν, ἐπεὶ οἱ
τῶν σεπτῶν Ἀποστόλων κανόνες καὶ οἱ τῶν θεοφόρων
πάντων πατέρων ὑποδίκους τοὺς τολμῶντας ἔχουσι
165 τῷ ἀφορισμῷ καὶ τῇ καθαιρέσει, τούτοις ἐξακολου-
θοῦντες ἡμεῖς ἢ καὶ ἐπικυροῦντες τὰ τῶν θεοφόρων
πατέρων, ὁμοίως ἔχομεν ὑποδίκους τῷ συνοδικῷ ἀφο-
ρισμῷ καὶ τῇ καθαιρέσει. Εἰ δὲ δυστυχίαν καὶ ἀνάγκην
προβάλλονται, τὰς μὲν χειροτονίας ποιήτωσαν ἀπα-
170 θῶς καὶ κανονικῶς καὶ μήτε πρότερον μήτε ὕστερόν τι
ὑπὲρ τούτου λαμβανέτωσαν ἀπὸ δὲ τοῦ εἰσοδήματος
φ. 312^v τῆς ἐκκλησίας τοῦ χειροτονηθέντος, κατὰ || τὸν
πρῶτον χρόνον καὶ μόνον, λαμβανέτωσαν ὅσον δίκαι-
ον φανεῖν καὶ εὐλογον, καθὼς καὶ συνοδικῶς ἐτάχθη.
175 Μηδεὶς διαξεύγιον ποιεῖτω συνοικεσίου τινὸς
χωρὶς τῶν γεγραμμένων νομίμων αἰτιῶν, προβαλλόμε-

158 δυστυχίας: δυστυχείας cod. | 168 δυστυχίαν: δυστυχείαν cod.

159-161 εἴ τις τολμήσειε... ποιήσασθαι: πρβ. κανὼν β' τῆς Δ' Οἰκου-
μενικῆς Συνόδου καὶ Ζωναρᾶ σχόλιο στὸν κανόνα κβ' τῆς ἐν
Τροῦλλῳ ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. | 162-163 οἱ τῶν σεπτῶν Ἀπο-
στόλων κανόνες: πρβ. κανὼν κθ' τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

νος μῖσος ἢ καὶ τὸ ἀμφότερον τὰ μέρη συμφωνῆσαι εἰς
 διάξενξιν καὶ ἄλλας τινὰς τοιαύτας ἀκαιρολογίας· ὁ
 γὰρ χωρὶς τῶν νομίμων αἰτιῶν διὰ δὲ αἰτίας τοιαύτας
 180 διαξένγιον ποιήσων, ἀσυγγνώστως καθαιρεθήσεται
 ὡς παραβάτης ἐντολῆς Θεοῦ.

Εἴ τις εὗρεθείη τῶν ἱερωσύνῃ κεκοσμημένων
 συνείσακτον ἔχων, κἀκεῖνον ἀσυγγνώστως καθυπο-
 βαλοῦμεν τῇ καθαιρέσει. Ὅμοίως καὶ τοὺς βαπτίζο-
 185 ντας τοὺς παῖδας τῶν Τούρκων, ἐπεὶ πρὸς ἀνατροπὴν
 τῆς πίστεως τοῦτο ποιοῦσιν.

Τοὺς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν εὐλογίαν τῆς ἐκκλη-
 σίας ἀφιέντας καὶ ἐθνικῶ τρόπῳ καπηνιαζομένους,
 ὡς τὴν πίστιν ἀρνούμενους, ἀσυγχωρήτους ἔχομεν
 190 καὶ μηδὲ ταφῆς ἀξιούσθωσαν, εἰ μὴ μετανοήσουσιν.

Μηδεὶς τὰς λεγομένας ἀδελφοποιίας, ὡς παρὰ νό-
 φ. 313^ρ μους, ποιεῖτω· ἢ εἰ δέ τις φωραθείη ποιῶν ταύτας,
 εὐθυνθήσεται ἀσυγγνώστως.

Εἴ τις τῶν ἱερωμένων εὗρεθείη χρήματα ἐπὶ τόκῳ
 195 δανείζων, ἀσυγγνώστως καθαιρεθήσεται.

Καὶ εἴ τις τῶν τεταγμένων τῆς ἐκκλησίας ἀκολου-
 θιῶν ἀμελῶν καὶ εἴ τις τῶν ἱερωμένων οὐ διδάσκει καὶ
 διορθοῖ τοὺς ὑπὸ τὴν ἐνορίαν αὐτοῦ πάντας ἢ, μὴ
 δυνάμενος, μὴ δεικνύει τοὺς ἀδιορθώτους τῷ ἐπι-

187 ἀφιέντας· ἀφιόντας cod. | 195 καθαιρεθήσεται· καθαιρεθή-
 σονται cod.

182-184 Εἴ τις εὗρεθείη... καθαιρέσει· πρβ. κανὼν γ' τῆς Δ' Οἴκου-
 μενικῆς Συνόδου.

200 σκόπῳ ὥς ἐτάξαμεν, ἀργία χρόνιῳ ὑποπεσεῖται.

Εἴ τις χρόνον παρελθόντος ἐνὸς μὴ εὐρεθείῃ κτη-
σάμενος πνευματικὸν καὶ ἐξομολογησάμενος, εἰ μὲν
ἱερεὺς ἐστίν, ἐκπεσεῖται τῆς ἱερωσύνης, λαϊκὸς δὲ ὢν,
τῆς ἐκκλησίας ἐκβληθήσεται· ἐπιμένων δὲ καὶ μὴ ἐξο-
205 μολογούμενος, ἄταφος ἐαθήσεται ἀποθανών.

Εἴ τις τῶν ἱερωμένων εὐρεθείῃ μέθης σχολάζων καὶ
παροινῶν, τῆς ἱερωσύνης ἐπισχεθήσεται.

Εἴ τις αἵρετικὸν ἀνάδοχον τοῦ παιδὸς αὐτοῦ ἐκ τοῦ
θείου βαπτίσματος ποιήσει ἢ αὐτὸς τούτου γένηται ἢ
210 ἔθνικόν τινά ἐν τοῖς στεφάνοις λάβοι, ἀφοριζέσθω.
φ. 313^v || Καὶ εἴ τις οὐχ ἐορτάζει ἀργία τελεία τὰς δεσποτικάς
ἐορτὰς καὶ πάσας τὰς Κυριακάς καὶ τὰς ἄλλας ἐορτα-
σίμους ἡμέρας καὶ ὅστις οὐ συνεισέρχεται ἐν ἐκκλησίᾳ
τὸ ἔλαττον ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν
215 ἄλλων ἐορτασίμων ἡμερῶν, ἀφοριζέσθω, εἰ μὴ τις
ἀναγκαῖα καὶ ἀπαραίτητος ἀνάγκη κωλύσει.

Εἴ τις ἀθέμιτον καὶ παρὰ νομον γάμον καὶ κεκωλυ-
μένον τοῖς νόμοις ποιήσῃ, ὁ μὲν εὐλογήσας καὶ ἐνδῶ-
σας καθαιρεθήσεται, οἱ δὲ εὐλογηθέντες ἀφορισθήσο-
220 νται· ὁμοίως καὶ περὶ τετραγάμων καὶ μοιχοζευκτῶν
ἀποφαινόμεθα.

Τὸν ὅμοιον τρόπον ἔσται ἀφωρισμένος ὁ δόλον καὶ
καταδοσίαν ποιήσων κατὰ τινος ἢ τὰς λεγομένας

200 ἀργία: ἀργεία cod. | 206 ἱερωμένων: ἱερομένων cod. | 211
ἀργία: ἀργεία cod. | 218 ἐνδῶσας: ἐνδόσας cod. | 222 ἀφωρισμένος:
ἀφορισμένος cod.

φαρμακείας ἢ γοητείας· καὶ ὁ ψευδομαρτυρήσων καὶ
 225 εἴ τις τῶν χριστιανῶν λαμβάνει γυναῖκα ἐνδόσει καὶ
 εὐλογία τῆς ἐκκλησίας, διαξεύγνυται δὲ οὐ νόμῳ τῆς
 ἐκκλησίας καὶ κρίσει, τοῦτον ἀφορίζεσθαι προστάττο-
 μεν. Καὶ ὅστις τὴν διευλύτωση τῆς αὐτοῦ προικὸς οὐ
 μετὰ τῆς ἐκκλησίας ποιεῖ, ἀλλὰ δι' ἄλλον τινὸς καὶ τρό-
 φ. 314^τ που καὶ κρίσεως, || καὶ τοῦτον ὑπὸ τὸ αὐτὸ ἐπιτίμιον
 καθυποβάλλεσθαι.

Ταῦτα θεῖαν ἀνάγκην ἐπικεμένην ἔχοντες, πᾶσιν
 ἐν ἀγίῳ παρακελευόμεθα πνεύματι γνώμῃ συνοδικῇ,
 ὑμεῖς δὲ διορθωθέντες τε καὶ μεταβαλόντες, ἀγαθὰ τε
 235 πράττειν προθέμενοι καὶ τοῦ τὰ κακὰ τολμᾶν ποιεῖν
 ἀποστάντες καὶ Θεὸν ἴλεω εὖρητε ἐν ᾗ πασι βοηθὸν
 καὶ τὴν αὐτοῦ ἐκκλησίαν καὶ ἀμειβομένην καὶ εὐχομέ-
 νην. Εἰ δέ, ὃ μὴ γένοιτο, τοῖς τε κακοῖς ἐμμένετε καὶ
 μηδόλως ἐκκλῖναι τούτων θελήσετε καὶ ποιεῖν ἀγαθὰ,
 240 καὶ Θεὸν μαχόμενον ἔξετε καὶ ἡμᾶς ἀσυγγνώστως καὶ
 ἀσυμπαθῶς μετελευσομένους, ἐξετάσεως καὶ δι' ἡμῶν
 καὶ δι' ἐτέρων ἴσως γενομένης. Ἀλλ' ἡμεῖς ὑμῖν τὴν τοῦ
 Παναγίου Πνεύματος ἐπευχόμεθα χάριν καὶ ἔλλαμ-
 ψιν, ἵνα φωτίσῃ καὶ ὁδηγήσῃ ὑμᾶς πρὸς πᾶν ἔργον
 245 ἀγαθὸν καὶ σωτήριον ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ
 ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν:—

μηνὶ αὐγούστῳ, ἰνδικτιῶνος ιηϛ:ζ

228 τῆς αὐτοῦ: τὴν αὐτοῦ cod. | 231 καθυποβάλλεσθαι: καθυπο-
 βάλεσθαι cod. | 235 τολμᾶν: τολμᾶν cod.

Ἀκολουθεῖ στοὺς φ. 315^v τὸ ἐπόμενο σύντομο κείμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι προφανῶς ἡ προσφώνηση τῆς ἐγκυκλίου τοῦ Μαξίμου. Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἄλλο χέρι, μὲ ἀνορθογραφίες πού προδίδουν ὅτι γράφτηκε καθ' ὑπαγόρευση. Τὸ δημοσιεύουμε ἀποκαταστημένο ὀρθογραφικὰ καὶ τῇ γραφῇ πού παραδίδει τὸ χειρόγραφο τὴ σημειώνουμε στοὺς ὑπόμνημα.

φ. 315^v *Οἱ ἐν παντὶ τόπῳ τῆς δεσποτείας Κυρίου εὕρισκόμενοι
χριστιανοὶ καὶ μέχρι Ῥώμης αὐτῆς πανιερώτατοι
ἀρχιερεῖς, πανοσιώτατοι ἐπίσκοποι, εὐλαβέστατοι
ιερεῖς, εὐγενέστατοι ἄρχοντες καὶ ἅπας ὁ λοιπὸς τοῦ
5 Κυρίου χριστῶνυμος λαός, χαίροιτε ἐν Κυρίῳ τῇ
πίστει καὶ ἀγάπῃ ἀξινόμενοι καὶ πλουτιζόμενοι ἐν
παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ καὶ εὐαρέστῳ [[ἀγαθ]] τῷ Κυρίῳ.*

1 *Οἱ*: *Εἰ* cod. | 2 *χριστιανοί*: *χριστιανοὶ* cod. | *μέχρι*: *μέχρι* cod. | *πανιερώτατοι*: *πανηερότατοι* cod. | 4 *ιερεῖς*: *ιερεῖς* cod. | *ἅπας*: *ἅπαν*: cod. | 5 *χριστῶνυμος*: *Χρηστονυμος* cod. | *χαίροιτε*: *χαίρηται* cod. | *τῇ*: *τῇ* cod. | 6 *ἀγάπη*: *ἀγάπῃ* cod. | 7 *εὐαρέστῳ*: *εὐάρεστο* cod.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἑκκλησία καὶ κοινωνία

Ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ποὺ παραδίδεται στὸν φλωρεντινὸ κώδικα δὲν εἶναι ἡ μόνη ποὺ σώζεται ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ μεταβυζαντινοῦ βίου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως· ἔχει σωθεῖ, γιὰ παράδειγμα, τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου μὲ τὴν ὁποία ὁ πρῶτος πατριάρχης μετὰ τὴν ᾿Αλωση, ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, γνωστοποιοῦσε στοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τῆς αὐτοκρατορίας τὴν ἀπόφασή του νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὰ καθήκοντά του¹. ἀκόμα ἔχει σωθεῖ ἡ ἐγκύκλιος μὲ τὴν ὁποία ὁ Συμεὼν Α΄ γνωστοποιοῦσε ὅτι θὰ ἀπουσίαζε γιὰ ἓνα διάστημα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ προσδιόριζε τοὺς ἐντολοδόχους του γιὰ τὸ διάστημα τῆς ἀποδημίας². Δὲν προκαλεῖ, κατὰ

1. Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, ᾿Απαντα τὰ εὗρισκόμενα. *Œuvres complètes de Gennade Scholarios* (ἔκδ. L. PETIT – X. A. SIDÉRIDÈS – M. JUGIE), τ. 4, Παρίσι 1935, σ. 231–233.

2. Τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου μὲ τὴν ιδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ Συμεὼν στὸ τέλος του, ποὺ καταχωρίστηκε στὸν ἱερὸ κώδικα τοῦ Πατριαρχείου, ἐκδόθηκε πρόσφατα: Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ᾿Ο «Ἱερὸς Κώδιξ»..., σ. 99–110· πανομοιότυπο στίς σ. 21–24.

συνέπεια, έντύπωση τὸ γεγονὸς πὼς ὁ Μάξιμος ὡς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀπευθύνεται στοὺς ὀρθόδοξους τῆς αὐτοκρατορίας μὲ μιὰν ἐγκύκλιο τὸ 1477. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ διακρίνει τὴν ἐγκύκλιο αὐτὴ ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ παρέχει πρόσφορο ὕλικὸ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα εἶναι ὅτι, πέρα ἀπὸ τὶς ἀναμενόμενες παραινέσεις καὶ συμβουλὲς πρὸς τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα γιὰ ὁμόνοια καὶ εἰρήνη, περιέχει ἓναν ἀριθμὸ κανονιστικῶν ρυθμίσεων καὶ ἐντολῶν ποὺ ἀποβλέπουν στὴν καλύτερη ὁργάνωση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ καθημερινοῦ βίου τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν, μὲ ἀπώτερο στόχο τὴ συσπείρωσή τους γύρω ἀπὸ τὸ θεσμὸ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ἡ συστηματικὴ παρουσίαση ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῶν κυριότερων ρυθμίσεων ποὺ ἐξαγγέλλονται στὴν ἐγκύκλιο, ἡ ἀναζήτηση τοῦ γενικοῦ πνεύματος ποὺ τὴν διαπερνᾷ καὶ ἡ θέση ποὺ ὑπονοεῖται γιὰ τὸ ρόλο τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν αὐτονομία τῆς Ἐκκλησίας στὸ κρατικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐπαναλειτούργησε μετὰ τὴν Ἑλωση τὸ Πατριαρχεῖο, θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ κατανοήσουμε τὰ θέματα ποὺ εἶχαν ἀνακύψει καὶ νὰ κρίνουμε τὶς προτάσεις ποὺ προβάλλονται, τὶς λύσεις σὲ τελευταία ἀνάλυση ποὺ προκρίθηκαν προκειμένου νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ προβλήματα. Αὐτονόητο εἶναι πὼς ἡ ὀπτικὴ τῆς μελέτης αὐτῆς, ἐπομένως καὶ ἡ προσέγγιση τοῦ κειμένου τῆς ἐγκυκλίου, δὲν εἶναι

θεολογική αλλά ιστορική. Όσα λοιπόν θα επισημάνουμε στη συνέχεια αποτελούν την προσπάθεια να δοθεί ιστορική έρμηνεία στις εντολές που περιέχονται στην ἐγκύκλιο και να αναδειχθούν οι ειδικότερες συνθήκες που επικρατούσαν και οι όποιες όδηγησαν την ἡγεσία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὄχι μόνο στη σύγκληση μᾶς μείζονος συνόδου, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στὸ δεύτερο κεφάλαιο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἔκδοση τῆς ἐγκυκλίου, προκειμένου νὰ δημοσιοποιηθοῦν καὶ νὰ ἐφαρμοστοῦν ὅσα εἶχαν ἀποφασιστεῖ.

Ἡ θεϊκὴ κηδεμονία καὶ ἡ ἀνθρώπινη εὐθύνη

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐγκυκλίου ὁ Μάξιμος, μὲ ἐκτενεῖς καὶ πυκνὲς ἀναφορὲς στὴν Ἀγία Γραφή, προετοιμάζει τὴ θεολογικὴ θεμελίωση ὅσων πρακτικῶν ζητημάτων θὰ ἀκολουθήσουν¹.

Τὸ πρῶτο θέμα ποὺ τίγεται στὴν ἐγκύκλιο εἶναι ἡ εὐθύνη τῶν ἀνθρώπων γιὰ ὅσα συμβαίνουν στὸν κόσμο. Ἀναγνωρίζεται, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ὅτι ὁ Θεὸς ἐκδηλώνει τὴν κηδεμονία καὶ τὴν πρόνοιά του γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἀλλὰ τονίζεται καὶ ἡ εὐθύνη

1. Τὸ κείμενο μάλιστα τῆς ἐγκυκλίου ἀρχίζει μὲ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ψαλμὸ 80 (*Εἰ ὁ λαός μου... τὴν χεῖρά μου*). Ὡς σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ἄρχισε καὶ ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1455, τὴν δική του ἐγκύκλιο μὲ τὴν ὁποία ἀνήγγειλε τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο· βλ. ὅσα ἀναφέρουμε γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ τὴν ἔκδοσή του στὴ σ. 67, σημ. 1.

πoù ἔχουν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι γιὰ τὰ συμβαίνοντα. Ἡ ὑπενθύμιση αὐτὴ συνδυάζεται μὲ τὴν συνακόλουθην διαπίστωση, πὼς οἱ πράξεις τῶν χριστιανῶν πὺν ἄγνωσὺν τίς ἐντολές του καθὼς καὶ οἱ παραλείψεις τους, νὰ ἐνεργοῦν δηλαδὴ σύμφωνα μὲ αὐτές, εἶναι ἐκεῖνες πὺν προκαλοῦν τὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ. Οἱ διαπιστώσεις αὐτές προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν αἰτιολόγηση τῶν «ἀνελπίστων κακῶν» πὺν συνέβησαν στὸ γένος τῶν χριστιανῶν.

Χωρὶς νὰ γίνεται ρητὴ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα τῆς Ὑλωσης, ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τῶν χριστιανῶν περιγράφεται μὲ τὴ χρῆση ἑνὸς ρητοῦ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη: «ἐγενήθημεν ὄνειδος τοῖς γείτοσιν ἡμῶν, μυκτιρισμὸς καὶ χλευασμὸς τοῖς κύκλῳ ἡμῶν» (στ. 31-32). Ἡ ὑποβλητικὴ αὐτὴ διατύπωση, καθὼς χρησιμοποιεῖται σὲ ἕνα κείμενο πὺν ἀπευθύνεται στοὺς χριστιανούς πὺν βρέθηκαν νὰ ζοῦν στὸ πλαίσιο τῆς Ὑθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, μὲ νωπὴ ἀκόμα τὴ μνήμη τοῦ κορυφαίου γεγονότος τῆς Ὑλωσης τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀποκτᾶ ἄλλες ἱστορικὲς ἀναφορές, καθὼς μάλιστα συμπληρώνεται ἀπὸ τίς φράσεις «ὀλιγοστοὶ παρὰ πάντας [ἐγενήθημεν] καὶ αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν ἐστερήθημεν» (στ. 32-34). Τίς ζοφερές αὐτές διαπιστώσεις ἔρχονται ὁμως νὰ τίς ἀπαλύνουν ὅσα ἄρχισαν νὰ συμβαίνουν, ἀπὸ τὴν πρόνοια καὶ πάλι τοῦ Θεοῦ, λίγο καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς ἐγκυκλίου.

*Δεινῶν συνέχεια**καὶ ἡ εὐκαιρία γιὰ μιὰ νέα ἀρχή*

Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἐγκύκλιο, ἀνάμεσα στὰ δεινὰ πού ὁ Θεὸς ἔστειλε στοὺς χριστιανούς, ὅταν αὐτοὶ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὶς ἐντολές του, ἦταν καὶ ἡ ἀνάρρηση στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Σέρβου μοναχοῦ Ραφαήλ, ὁ ὁποῖος ἀντὶ ὡς πατριάρχης νὰ εἶναι «προστάτης», ὑπῆρξε «τύραννος καὶ διώκτης τῆς ἐκκλησίας» (στ. 36-37).

Ὁ Θεὸς ὅμως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀφήσει τὴν Ἐκκλησία του νὰ χαθεῖ. Τὴν ἀπάλλαξε λοιπὸν ἀπὸ τὸν Ραφαήλ καὶ μᾶς τὴν παρέδωσε «εὐνομοῦσαν», λέει ὁ Μάξιμος ἀπευθυνόμενος στοὺς χριστιανούς ὅταν ἀναφέρεται στὴ δική του ἀνάρρηση πρὶν ἀπὸ ἐνάμιση χρόνο.

Θέμα τίθεται γιὰ τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τοῦ ὅρου «εὐνομοῦσαν» πού χρησιμοποιεῖ ὁ Μάξιμος. Εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ἀναφέρεται στὴν εὐνομία πού ἐπανῆλθε στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ραφαήλ, ὁ ὁποῖος «διὰ τῆς ἔξω καὶ μόνης ἀρχῆς τῇ ἐκκλησίᾳ προσέβαλε βία». Εἶναι ὅμως περισσότερο πιθανὸ νὰ θεωρεῖ πὼς ἡ «εὐνομία» ἐπῆλθε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀκύρωση τῶν παράνομων πράξεων καὶ ἀποφάσεων πού εἶχε πάρει ὁ Ραφαήλ στὴ διάρκεια τῆς σύντομης πατριαρχίας του, ἀκύρωση πού ὁ Μάξιμος θεώρησε χρήσιμο νὰ τὴν παρουσιάσει ὡς ἀποτέλεσμα

θεϊκῆς θελήσεως. Διότι γνωρίζουμε ἀπὸ ποικίλες πηγές, ὅτι οἱ κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ραφαήλ δὲν ἦταν λίγες καὶ τὰ ἀδικήματα ποὺ τοῦ καταμαρτυροῦσαν πὼς εἶχε διαπράξει ἦταν πολλὰ καὶ ποικίλα: εἶχε προσφέρει ἀρχιερατικὲς ἔδρες σὲ πρόσωπα ποὺ εἶχαν καθαιρεθεῖ καὶ εἶχε ἀπονείμει ὀφφίκια ἔναντι χρημάτων («ἐχειροτόνησεν πᾶν καθηρημένον καὶ ἀνάξιον καὶ τὰ ὀφφίκια τοῖς βουλομένοις δέδωκε σμωνιακῶς»)¹, εἶχε ἀποπειραθεῖ νὰ ἀκυρώσει τὰ δικαιώματα ποὺ εἶχε ἡ μονὴ τῆς Κοσίνιτσας τοῦ Παγγαίου καὶ εἶχε στραφεῖ ἐναντίον τοῦ πρώην πατριάρχου Διονυσίου Α΄, κ.λπ.

Ἡ πατριαρχία του πάντως θεωρήθηκε γενικότερα ἀρνητικὴ γιὰ τὴν Ἐκκλησία, ὥστε σὲ σύνοδο ποὺ συνήλθε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1488 καὶ στὴν ὁποία γίνεται ἕνας ἀπολογισμὸς τῆς προσφορᾶς τῶν ὡς τότε πατριαρχευσάντων, ἡ περίοδος τοῦ Ραφαήλ παρουσιάζεται μὲ μελανὰ χρώματα. Στὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης ποὺ τότε ἐκδόθηκε διαβάζουμε τὰ ἀκόλουθα: «οἱ πάντες γὰρ οὗτοι [δηλαδὴ οἱ μετὰ τὴν Ἀλωση πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως] τῇ τοῦ

1. Γιὰ τὸ κείμενο ποὺ παραδίδει αὐτὴ τὴν πληροφορία ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ πρὸ πάνω, σ. 40 καὶ ἔχουμε δηλώσει τὴν πηγὴ ποὺ τὴν σώζει στὴ σημ. 2.

2. Βλ. ὅσα σχετικὰ ἀναφέρονται στὸ σιγίλλιο τοῦ 1476, γιὰ τὸ ὁποῖο πληροφορίες δίνονται στὴ σ. 43, σημ. 2. Τὸ σχετικὸ χωρίο στὴ σ. 18.

Θεοῦ ἐκκλησίᾳ χρήσιμοι πολυειδῶς καὶ διὰ τοῦτο δεκτοὶ ὑπῆρξαν, φαύλου μόνου τῶν τοιούτων [πατριαρχῶν] Ῥαφαήλ ἐκείνου τοῦ Τριβαλοῦ, ὃς ἀναιδέστατα διὰ τῆς ἔξω καὶ μόνης ἀρχῆς τῇ ἐκκλησίᾳ προσέβαλε βία»¹.

Ἄν πάντως ὁ Μάξιμος ὑπονοεῖ τὴ δεύτερη ἐκδοχή, ὅτι δηλαδὴ ἡ εὐνομία ἐπανῆλθε μὲ τὴν ἀκύρωση ὅσων εἶχε παρὰ νόμῳ ἀποφασίσει ὁ Ραφαήλ, πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς τὸ ἔργο τῆς ἀποκατάστασης καὶ τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς εὐνομίας στὴν Ἐκκλησίᾳ τὸ ἄρχισε ἡ σύνοδος στὸ διάστημα πού μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἔκπτωση τοῦ Ραφαήλ ὡς τὴν ἀνάρρηση τοῦ Μάξιμου², ἔργο στὸ ὁποῖο φαίνεται πὼς συνέτεινε καὶ ὁ ἴδιος, παρασκηνιακὰ ἀρχικὰ καὶ ἐνεργὰ πλέον μετὰ τὴν ἐκλογὴ του. Ὅτι ὅμως καὶ ἂν ὑπονοοῦσε μὲ τὸν ὄρο «εὐνομοῦσαν» ὁ Μάξιμος, θεώρησε χρήσιμο νὰ παρουσιάσει τὴν εἰκόνα μιᾶς ριζικῆς ἀλλαγῆς πού συνέβη μὲ τὴν ἄνοδό του στὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα,

1. Πρόκειται γιὰ τὴ σύνοδο πού μὲ «ψήφισμα» ἀποκατέστησε τὸν Διονύσιο Α' στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο· τὸ κείμενο στὸ ὁποῖο παραδίδεται ἡ πληροφορία βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ σωζόμενα φύλλα τοῦ «ἱεροῦ κώδικος» τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα· βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερός Κώδιξ»...*, σ. 143 στ. 18–19.

2. Ὁ Ραφαήλ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο στὶς ἀρχὲς τοῦ 1476 καὶ ὁ Μάξιμος ἐκλέχθηκε τὴν ἄνοιξη τοῦ ἴδιου χρόνου. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδο τῆς μεσοπατριαρχίας, γνωρίζουμε τρεῖς πράξεις πού ἐκδόθηκαν, καθὼς σώθηκε τὸ παρασχέδιό τους· βλ. ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνεπίσημα...*, σ. 85–103.

ὥστε στή συνέχεια νά τήν παρουσιάσει ὡς τή βάση γιά μιὰ νέα ἀρχή στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν λειτουργῶν της, γιά μιὰν εὐκαιρία ἀναβάπτισης τῶν χριστιανῶν στὰ διδάγματα τῆς θρησκείας τους καὶ ἀναδιοργάνωσης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τους. Πιὰ ὅλα αὐτά, καθὼς καὶ γιά τὸ ρόλο τοῦ Πατριαρχείου καὶ τὸ ζήτημα τῆς νομιμότητας τῆς ἐκλογῆς κάθε πατριάρχου, περιέχονται στὴν ἐγκύκλιο εἴτε νύξεις εἴτε ρητὲς παραινήσεις καὶ ἐντολές, πού ἄλλοτε ἀπευθύνονται στοὺς ἱερωμένους καὶ στοὺς ἀπλοὺς χριστιανούς καὶ ἄλλοτε ἀναφέρονται μόνο σὲ μία ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες. Ἐδῶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ συστηματοποιήσουμε τὰ περιεχόμενα στὴν ἐγκύκλιο ἀρχίζοντας ἀπὸ ὅσα ἀφοροῦν γενικὰ τοὺς χριστιανούς, στή συνέχεια τοὺς κοσμικοὺς καὶ τέλος τοὺς ἱερωμένους¹.

*Μὲ στόχο τὴν περιχαράκωση
καὶ τὴν περιφρούρηση τῆς αὐτονομίας*

Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν καθηκόντων πέρα ἀπὸ τὸν προφανὴ σκοπὸ της, νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τὴν ὑποχρέωσή τους νὰ τηροῦν βασικὲς ἠθικὲς προσταγὰς τῆς θρησκείας τους, θέλει νὰ θεμελιώσῃ καὶ θεολογικὰ ὅ,τι φαινόταν πολιτικὰ ἀνα-

1. Ὁ Μάξιμος, θέλοντας νὰ μείνῃ πιστὸς στὶς ἀποφάσεις τῆς συνόδου πού συνήλθε πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τῆς ἐγκυκλίου, ἀναφέρει παραθετικά τὶς ρυθμίσεις πού εἶχαν ἀποφασιστεῖ, χωρὶς νὰ τὶς συστηματοποιεῖ.

γκαῖο σὶς μεταβυζαντινὲς συνθήκες: οἱ χριστιανοὶ νὰ παραμείνουν ὀρθόδοξοι καὶ νὰ περιχαρὰκώσουν τὴν αὐτονομία τους σὲ σχέση μὲ τοὺς «ἄλλους» καὶ εἰδικότερα τοὺς «κύκλω» αὐτῶν.

Ἡ προτροπὴ νὰ τηροῦμε «τὴν οὐράνιον καὶ ὀρθόδοξον πίστιν ἡμῶν ἀκραιφνῇ καὶ ἀσάλευτον» (στ. 53), συνοδευόμενη ἀπὸ τὴν δραματικὰ διατυπωμένη συνέχεια «εἰ δεήσει ἐτοίμους ἡμᾶς εἶναι καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ἀποθνήσκειν» (στ. 54), δίνει τὸ ἰδεολογικὸ στίγμα αὐτῆς τῆς περιχαράκωσης.

Τὴν περιχαράκωση ὁμως τῶν χριστιανῶν στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας τους θέλει νὰ ὑπηρετήσει καὶ ἡ ἀπαγόρευση ποὺ ἐξαγγέλλεται στὴν ἐγκύκλιο σχετικά μὲ τὴν ἐνδεχόμενη ἀπόφαση ὀρθόδοξων χριστιανῶν νὰ συμβιώσουν μὲ τρόπο διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ προβλέπουν οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, τὸν ἱερολογημένο γάμο. Ἡ σχετικὴ ἐπιταγὴ τῆς ἐγκυκλίου ἀναφέρεται στοὺς «ἐθνικῶς τρόπῳ κατηνιαζομένους», σὲ ἐκείνους δηλαδὴ ποὺ ἀπαρνήθηκαν «τὴν εὐλογίαν τῆς Ἐκκλησίας» καὶ ἀποφάσισαν νὰ συμβιώσουν σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ ὁθωμανικοῦ δικαίου. Ὁ καθιερωμένος ὅρος γιὰ τὴν μορφὴ αὐτὴ «γάμου» εἶναι «διὰ κετηνίου ἢ κατηνίου»¹.

1. Βλ. σχετικά ΝΙΚ. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Κεπήνιον. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ θεσμοῦ τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Γ. Λιτξερόπουλο*, Ἀθήνα 1985, σ. 205-235, ὅπου τὴν ἀρχαιότερη μαρτυρία τὴν ἐντοπίζει στίς

ἐδῶ συναντοῦμε, γιὰ πρώτη φορὰ ὅσο γνωρίζουμε, καὶ τὸ ρῆμα «καπηνιάζω». Ὅσοι χριστιανοὶ λοιπὸν ἐπιλέγουν νὰ συμβιώσουν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο σημαίνει πῶς ἀρνοῦνται τὴ θρησκεία τους, ἢ ὅποια μέσα στὰ μεταβυζαντινὰ πολιτικὰ δεδομένα ἐπιτελοῦσε καὶ τὸν πρόσθετο ρόλο τοῦ ιδεολογικοῦ πλαισίου μέσα στὸ ὅποιο ἔπρεπε νὰ περιχαρακώσουν τὴν κοινωνία τους· ἐπομένως, γιὰ τὴν ἐπιλογή τους αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία τοὺς ἀρνεῖται νὰ εἶναι χριστιανικὰ τὰ τέλη τους: «ἀσυγχώρητους ἔχομεν καὶ μηδὲ ταφῆς ἀξιούσθωσαν» (στ. 189).

Μέσα στὴν ἴδια λογικὴ θὰ πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὶς προτροπὲς ποὺ ἐκφράζονται στὴν ἐγκύκλιο, νὰ μὴν ἐπιλέγονται ἀνάδοχοι ποὺ δὲν εἶναι χριστιανοὶ ὁρθό-

ἀρχῆς τοῦ 16ου αἰ. Τὴν προγενέστερη γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία βλ. στὴ μελέτη τοῦ Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ, «Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν*, τ. 8 — *Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουκίδου*—, Θεσσαλονίκη 1960–1963, σ. 250 σημ. 1. Ἀπὸ τὴ νεότερη βιβλιογραφία βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, «Μιὰ περίπτωση γάμου μετὰ καπηνίου στὴ Νάξο», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 39–40 (1972–1973) — *«Λειμῶν»*. Προσφορὰ εἰς τὸν καθηγητὴν Ν. Β. Τωμαδάκη—, 290–294 καὶ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*. II. *Οἰκογενειακὸ δίκαιο*, Ἀθήνα – Κομοτηνὴ 1997, σ. 131–132. Καμία ἀπὸ αὐτὲς τὶς μελέτες δὲν γνωρίζει ὅτι ἡ μνεία τοῦ φαινομένου ἀνάγεται στὸ δεῦτερο μισό τοῦ 15ου αἰῶνα, τεκμήριο ποὺ σώζει ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Μαξίμου.

δοξοί ἢ νὰ μὴ γίνονται παράνυμφοι στοὺς γάμους τοὺς «ἐθνικοί». Πρόκειται γιὰ μία ἀκόμα διάταξη μὲ τὴν ὁποία ἐπιδιώκεται ἡ ἐσωτερικὴ συνοχὴ τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν: ἡ ἐνεργὴ ἀνάμειξη ἐνὸς μὴ ὀρθοδόξου στίς θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ στὰ ἱερὰ μυστήρια μποροῦσε νὰ προκαλέσει τὴ διατάραξη τῆς συνοχῆς αὐτῆς. Θέμα τίθεται γιὰ τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῶν ὅρων «αἰρετικοί» καὶ «ἐθνικοί» ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸ κείμενο. Ἄν μὲ τὸν τελευταῖο ὅρο μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πὺς ὑπονοοῦνται οἱ μουσουλμάνοι καὶ ἴσως οἱ Ἑβραῖοι, μὲ τὸν ὅρο «αἰρετικοί» ὑπονοοῦνται ἄραγε μόνο οἱ Ἀρμένιοι ἢ καὶ οἱ καθολικοί;

Τὸ ἐρώτημα τίθεται ἐπειδὴ λίγα χρόνια ἀργότερα, ὅταν συνήλθε στὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ Πανορθόδοξη Σύνοδος γιὰ νὰ ἀναιρέσει ὅσα ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας εἶχε ἀποφασίσει γιὰ τὴν Ἑνωση τῶν Ἐκκλησιῶν —Πανορθόδοξη Σύνοδος ποὺ τὴ σύγκλησέ της προετοίμασε ὁ Μάξιμος Γ' ἀλλὰ ποὺ συνήλθε μετὰ τὸ θάνατό του ἐπὶ Συμεὼν Α'¹—, οἱ καθολικοὶ χαρακτηρίζονται «αἰρετικοί». Στὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ τόμου ποὺ ἐκδόθηκε ἀναφέρονται καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Τοὺς [δὲ ἄλλω]ς περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πν(εύματος)ς φρονοῦντας ἢ καὶ κηρύττοντας ἢ, ὡς φαμέν, [ἀπεναντίας τῇ ἀληθείᾳ] δοξάζοντας καὶ κenoφωνοῦντας ἀποστρεφόμεθα ὡς αἰρετικούς καὶ

1. Πὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. περισσότερα στὰ Ἐπιλεγόμενα.

[τῷ ἀναθ]έματι καθυπάγομεν»¹. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν ἔκδοση τοῦ «συνοδικοῦ τόμου» γιὰ τὴν ἀνατροπὴ ὅσων ἀποφασίστηκαν στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας τὴ συνόδευε καὶ μία «Ἀκολουθία... εἰς τοὺς ἐκ τῶν λατινικῶν αἱρέσεων ἐπιστρέφοντας τῇ Ὁρθοδόξῳ... Ἐκκλησίᾳ», στὴν ὁποία καταγραφόταν τὸ τυπικὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθηθεῖ γιὰ ὅσους ἤθελαν νὰ ἐπανέλθουν στοὺς κόλπους τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας².

Ἀπὸ τὴν ἀποτροπὴ στὴ συσπείρωση

Ἡ αὐστηρὴ ποινὴ τῆς μὴ ταφῆς ἐκείνων ποὺ ἔχουν ὑποπέσει στὸ σοβαρὸ παράπτωμα νὰ συμβιώνουν χωρὶς νὰ ἔχουν τελέσει γάμο σύμφωνα μὲ τὸ χριστια-

1. Βλ. τὸ χωρίο στὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ κεμένου τοῦ «τόμου», Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερὸς Κῶδιξ...»*, σ. 127 στ. 63–66. Τὸ ζήτημα ποιὸς θεωρεῖται «αἰρετικὸς» καί, στὴ συνέχεια, ποιὸ τυπικὸ θὰ ἀκολουθηθεῖ προκειμένου νὰ γίνῃ δεκτὸς στὴν Ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησία, εἶναι ἓνα θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο «ἐπικρατεῖ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διχογνωμία μὲν καὶ ἀσάφεια ἐν τῇ θεωρίᾳ, ἀβεβαιότης δὲ καὶ ἀστάθεια ἐν τῇ πράξει», ὅπως διαπίστωνε ὁ Ἰωάννης Καρμίρης στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960· βλ. τὴ μελέτη τοῦ «Πῶς δεῖ δέχεσθαι τοὺς προσιόντας τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Θεολογία* 25 (1954), 211–243· τὸ χωρίο στὴ σ. 211.

2. Βλ. πρὸχειρα στὸ *ἴδιο*, σ. 130. Τὸ κείμενο τῆς Ἀκολουθίας δημοσίευσε πρῶτος, ἀπὸ ἀδηλο χειρόγραφο, ὁ ΔΟΞΙΘΕΟΣ Ἱεροσολύμων, *Τόμος Ἀγάπης κατὰ Λατίνων...*, Ἰάσιο 1698, σ. 568–5[7]0 [= Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ – Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα...*, τ. 5, Ἀθήνα 1855, σ. 143–147 καὶ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις...*, τ. 2, Κωνσταντινούπολη 1889, σ. 65–69].

νικό τυπικό αλλά να συζούν σύμφωνα με τούς κανόνες του ὁθωμανικοῦ δικαίου, δὲν εἶναι ἀμετάκλητη· ἐὰν μετανοήσουν θὰ γίνουν καὶ πάλι δεκτοὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Ἡ ἀποκοπὴ λοιπὸν ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν δὲν εἶναι ὀριστική. Ὁ παιδευτικὸς χαρακτήρας τῆς ἀπειλούμενης ποινῆς εἶναι ἔκδηλος, ὅπως πρόδηλος εἶναι καὶ ὁ φόβος, πὼς ἡ ἀπόλυτη αὐστηρότητα θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσει στὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα: τὸν ἐξισλαμισμό δηλαδὴ καὶ τὴν ὀριστικὴ ἀποχώρηση τοῦ χριστιανοῦ ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ὀρθοδόξων.

Πὰ τὴ συσπείρωση ὅμως τῶν χριστιανῶν γύρω ἀπὸ τὸ θεσμὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴ σύσφιξη τῆς ἐνότητάς τους ὑπάρχουν στὴν ἐγκύκλιο καὶ ἄλλες ρυθμίσεις.

Πὰ παράδειγμα, μὲ ἀφορισμὸ ἀπειλοῦνται οἱ χριστιανοὶ ποὺ δὲν ἐορτάζουν καὶ δὲν τηροῦν τὶς ἀργίες τῶν δεσποτικῶν ἐορτῶν καὶ τῶν Κυριακῶν (στ. 211-212)· μὲ τὴν ἴδια ποινὴ ἀπειλοῦνται καὶ ὅσοι δὲν ἐκκλησιάζονται τουλάχιστον κάθε Κυριακὴ (στ. 213-214)¹. Συμμετοχὴ λοιπὸν σὲ κοινὲς ἐκδηλώσεις καὶ ἐβδομαδιαία συγκέντρωση στὸν ἴδιο κοινὸ τόπο λατρείας εἶναι δύο μέτρα ποὺ θεωρήθηκε πὼς μπορούσαν νὰ συντείνουν στὴ συσπείρωση τῶν χρι-

1. Στὴν ἐγκύκλιο δὲν γίνεται ἀναφορὰ σὲ κάποια συγκεκριμένη διάταξη ἀλλὰ βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν κανόνα π' τῆς ᾿Οικουμενικῆς Συνόδου, Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ – Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα...*, τ. 2, Ἀθήνα 1852, σ. 489.

στιανών. Στήν ἴδια κοινωνιολογική ἀνάγνωση μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει καὶ ἡ προτροπὴ σὲ ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς νὰ ἀποκτήσουν σύντομα πνευματικὸ (στ. 201-202), νὰ ἔχουν ἐπομένως διαύλους ἐπικοινωνίας καὶ ἄμεση καθοδήγηση¹.

Ἐκεῖνο πάντως ποὺ θὰ συνέτεινε ἀποφασιστικά στὴν ἐμπέδωση μιᾶς ἰσονομίας καὶ μιᾶς αἴσθησης ὅτι ἡ κοινωνία τους λειτουργεῖ μὲ βάση τοὺς κανόνες ποὺ εἶχαν νομοθετηθεῖ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια θὰ ἦταν ἡ πιστὴ τήρηση τῶν διατάξεων τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου καὶ ὅσων συνδέονταν μὲ αὐτό, τὸν τομέα δηλαδὴ ἐκεῖνο τῶν βιοτικῶν σχέσεων γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἐξασφαλίσει ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία ἓνα προνόμιο ἀπόλυτης δικαιοδοσίας. Μὲ αὐτὴ λοιπὸν τὴ λογικὴ στὸ ἐξῆς γάμοι πρέπει νὰ γίνονται μόνον ὅταν ὑπάρχουν οἱ νόμιμες προϋποθέσεις, διαζύγια θὰ δίνονται μόνον γιὰ νόμιμες αἰτίες, ἐνῶ τὰ ζητήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν προίκα θὰ πρέπει νὰ διευθετοῦνται μόνον μέσω τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐγκύκλιο, ἀπειλεῖται μὲ ἀφορισμὸ ἐκεῖνος ποὺ θὰ τελέσει γάμο ἀθέμιτο, παράνομο, γάμο ὁ ὁποῖος κωλύεται ἀπὸ τοὺς νόμους· καὶ μὲ καθαίρεση δηλώνεται πὼς θὰ τιμωρηθεῖ ὁ ἱερωμένος ἐκεῖνος ποὺ θὰ εὐλογῇ ἓναν τέτοιο

1. Ἡ σημασία ποὺ δίνεται στὴν ἐξομολόγηση κατανοεῖται ἀπὸ τὴν ποινὴ ποὺ ἀπειλεῖται: «ὁ μὴ ἐξομολογούμενος ἄταφος ἐαθήσεται ἀποθανών» (στ. 204-205).

παράνομο γάμο. Στὸ κείμενο δὲν ἀπαριθμοῦνται ποιοὶ γάμοι εἶναι παράνομοι, προφανῶς ἐπειδὴ ἦταν ζητήματα πασίγνωστα· σημειώνονται ὅμως δύο περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχε γίνεи πολὺς λόγος στὸ πρόσφατο παρελθόν. «Εἴ τις ἀθέμιτον καὶ παράνομον γάμον καὶ κεκωλυμένον τοῖς νόμοις ποιήσῃ», σημειώνεται στὴν ἐγκύκλιο, θὰ ὑποστοῦν μαζὶ μὲ τὸν ἱερέα κυρώσεις. Τὸ κείμενο ὅμως ὁλοκληρῶνεται μὲ τὴν φράση: «ὁμοίως καὶ περὶ τετραγάμων καὶ μοιχοzeugκτῶν ἀποφαινόμεθα» (στ. 230-231). Ἡ τέλεση βέβαια τέταρτου γάμου ἀπαγορευόταν ρητὰ ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὅπως ἀπαγορευόταν καὶ ἡ τέλεση δεύτερου γάμου ἂν προηγουμένως δὲν εἶχε λυθεῖ γιὰ νόμιμη αἰτία ὁ πρῶτος. Στὴν πρώτη ὅμως μετὰ τὴν Ἀλωση περίοδο, προκειμένου νὰ διευκολυνθοῦν κάποιες ἀκραῖες καταστάσεις ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὶς δραματικὲς συνέπειες τῆς κατάκτησης, ὁ μέγας χαρτοφύλακας τοῦ Πατριαρχείου Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, ὁ ἀρμόδιος ὀφφικιᾶλιος γιὰ θέματα γάμου, εἶχε ἐπιτρέψει τὴν τέλεση παράνομων γάμων. Γνωρίζουμε πῶς οἱ ἀντίπαλοί του, μετὰ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ὁ τότε ὀφφικιᾶλιος τοῦ Πατριαρχείου Μανουὴλ Χριστῶνυμος, ὁ μετέπειτα πατριάρχης Μάξιμος Γ', τὸν εἶχαν κατηγορήσει πῶς ἐπέτρεψε «τετραγαμίας καὶ μοιχοzeugξίας». Τὴν ἀνάνηψη ἴσως αὐτῶν τῶν γεγονότων ἀνασύρει ἀπὸ τὸ νοῦ του ὁ Μάξιμος καὶ προβάλλει ἐδῶ μὲ τρόπο κατηγορημα-

τικό την απόλυτη απαγόρευσή τους¹. Πέρα όμως από την ψυχολογική αυτή έρμηνεία, είναι φανερό ή προσπάθεια να καθιερωθεί πλέον, είκοσι περίπου χρόνια μετά την κατάκτηση, ένα αυστηρό νομικό πλαίσιο που θα διέπει τὰ ζητήματα γάμου τῶν χριστιανῶν.

Τὴν ἴδια αὐτὴ τάση τὴν διαπιστώνουμε ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὰ διαζύγια, τὶς προϋποθέσεις δηλαδὴ πού πρέπει νὰ ὑπάρχουν γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ λυθεῖ νομίμως ἓνας γάμος. Ἀπαγορεύεται ρητὰ ἡ προσθήκη ἄλλων λόγων διαζυγίου πέραν ἐκείνων πού ἔχουν νομοθετηθεῖ: μόνο οἱ «νόμιμες αἰτίες» ἀποτελοῦν λόγο λύσης ἑνὸς γάμου καὶ οἱ ἱερωμένοι πού θὰ συναινοῦσαν στὴν ἔκδοση ἑνὸς τέτοιου διαζυγίου ἀπειλοῦνται μὲ τὴν ποινὴ τῆς καθάρσεως. Στὸ κείμενο δὲν ἀπαριθμοῦνται οἱ «νόμιμες αἰτίες» —προφανῶς γίνεται ἀναφορὰ στὶς σχετικὲς βυζαντινὲς διατάξεις²—, ὅμως ἀπὸ τὸν τρόπο πού διατυπώνεται ἡ απαγόρευση τῆς προσθήκης νέων λόγων προκειμένου νὰ λυθεῖ

1. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΛΗΣ, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός...*, σ. 115, στ. 880.

2. Ὁ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ, «Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας...», σ. 239 ἐπ. ἀναγράφει τὶς σχετικὲς διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἄλλους λόγους πού ἀπὸ τὴν ἐγκύκλιο τοῦ 1477 φαίνεται ὅτι προβάλλονταν σὰν αἰτίες διαζυγίου (βλ. πῶς κάτω στὸ κείμενο), ἃς σημειωθεῖ ὅτι ὁ διακεκομμένος ἱστορικός τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου τὸ μὲν «μῦθος» δὲν τὸ ἀναφέρει κἄν, τὴν δὲ απαγόρευση διάλυσης ἑνὸς γάμου μὲ κοινὴ συναίνεση τὴν ἐντοπίζει στὸ «Νομικόν» τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας, σὲ κείμενο δηλαδὴ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. (ci. 1788) (ξ. ἀ. σ. 248· βλ.

ένας γάμος διαφαίνονται δύο τουλάχιστον πού, είκοσι περίπου χρόνια μετά την Άλωση, προβάλλονται σαν λόγοι διαζυγίου: τὸ «μῖσος» καὶ ἡ λύση τοῦ γάμου κοινῇ συναινέσει («ὁ προβαλλόμενος μῖσος ἢ καὶ τὸ ἀμφότερά τὰ μέρη συμφωνῆσαι εἰς διάζευξιν καὶ ἄλλας τινὰς τοιαύτας ἀκαιρολογίας»· στ. 176-178) δὲν γίνονται δεκτοὶ ὡς λόγοι διαζυγίου.

Ὁ πρῶτος ὡστόσο λόγος, τὸ μῖσος, δὲν κάνει τὴν ἐμφάνισή του γιὰ πρώτη φορὰ τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο. Ἀπὸ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ γνωρίζουμε, ἀπὸ μιὰ πατριαρχικὴ ἀπόφαση ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1315, πὼς τὸ «μῖσος τὸ ἀκατάλλακτον» εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ὡς λόγος διαζυγίου¹, νομολογία ἀπὸ τὴν ὁποία θέλησε νὰ ἀποστεῖ ἡ σύνοδος ποὺ συνήλθε στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἄνοδο τοῦ Μαξίμου καὶ ὁ ἀπόηχος αὐτῆς τῆς βούλησης εἶναι ἀποτυπωμένος στὴν ἐγκύκλιο τοῦ 1477. Ἀλλὰ καὶ ὁ δεύτερος λόγος, «τὸ ἀμφότερά τὰ μέρη συμφωνῆσαι εἰς διάζευξιν», τὸ συναινετικὸ δηλαδὴ διαζύγιο, δὲν ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν περίοδο ποὺ προηγήθηκε τοῦ 1477· ἔχει καὶ αὐτὸ τὶς ρίζες του στὴ βυζα-

ἀκόμα (σ. 247-248) τὶς ὀρθὲς παρατηρήσεις τοῦ Γκίνη γιὰ τὸν τρόπο ποὺ πέρασε ἡ διάταξη αὐτὴ στὸ «Νομικὸν Πρόχειρον» τοῦ Μιχαήλ Φωτεινόπουλου (1765)).

1. Βλ. J. DARROUZÈS, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, 5, Παρίσι 1977, Ν. 2047. Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς ἀπόφασης δίνει ἡ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία...*, σ. 119-120.

ντινή έποχή¹, ρίζες από τις όποιες ήθελε νά αποκοπεῖ ή ήγεσία τής Όρθόδοξης Έκκλησίας στήν προσπάθειά της νά αναδιοργανώσει τή ζωή τών χριστιανών μέ βάση αὐστηροὺς κανόνες, καθώς έπρεπε νά επιβιώσουν, χωρίς νά χάσουν τή θρησκεία τους, στό πλαίσιο ένός άλλου κρατικοῦ μορφώματος διαφορετικοῦ από τό βυζαντινό.

Τέλος στό ζήτημα τής προίκας, θέμα συναφές μέ τό δίκαιο τοῦ γάμου αλλά και υπόθεση μέ οικονομικές προεκτάσεις, ή Έκκλησία διεκδικεῖ τήν αρμοδιότητα και επιβάλλει στους χριστιανούς νά τό ρυθμίζουν αποκλειστικά μέσω τής Έκκλησίας: απειλεῖ μάλιστα τοὺς παραβάτες μέ αφορισμό: «ὅστις τήν διευλύτωση τής αὐτοῦ προικὸς οὐ μετὰ τής Έκκλησίας ποιεῖ, αλλά δι' άλλου τρόπου και κρίσεως» (στ. 229-231), θά αφορίζεται. «Διευλύτωσης»· ἂν ή ὥσμωση μέ τό μουσουλμανικό δίκαιο δημιούργησε τό νεολογισμό «καπηνιάζομαι», ό ὅρος πού ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἀνατρέχει στή βυζαντινή νομική παράδοση και σημαίνει τή διευθέτηση, τή λύση μιᾶς σχέσεως².

1. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Τό συναινετικό διαζύγιο στό Βυζάντιο», *Βυζαντιακά* 3 (1983), 11-21.

2. Βλ. γιά παράδειγμα τό σχόλιο τοῦ Θεόδωρου Βαλααμώνα στό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ ΙΓ' Τίτλου τοῦ Νομοκάνονος σέ 14 τίτλους: «καί τὰ μὲν περὶ τοῦ ζ' γάμου οὕτω διευλυτῶθησαν» (Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα...*, τ. 1, Ἀθήνα 1852, σ. 282) ή τή φράση πού περιέχεται στό γράμμα τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1355 και ἀφορᾷ οἰκονο-

Ἡ ἀπαίτηση πάντως οἱ χριστιανοὶ νὰ διευθετοῦν τὰ θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν προίκα μέσω τῆς Ἐκκλησίας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία *de facto* ἐπέκταση τῆς δικαιοδοσίας της ποὺ ἀναγνωριζόταν σὲ θέματα τοῦ γάμου καὶ σὲ παραπλήσια ζητήματα· μιὰ ἐπέκταση ποὺ μπορούσε νὰ ἔχει τὴν ἴδια δικαιολογητική βάση: τὴν προσπάθεια νὰ συσπειρώσει τοὺς χριστιανούς ποὺ ζοῦσαν μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους γύρω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τους, νὰ ἀνάλabei αὐτὴ τὴ διευθέτηση ἄλλης μιᾶς πτυχῆς τῶν βιοτικῶν τους σχέσεων, ἡ ὁποία μάλιστα εἶχε καὶ ἔκδηλα οἰκονομικὸ περιεχόμενο.

Στὸ κεῖμενο ὥστόσο τῆς ἐγκυκλίου δὲν διατυπώνεται ρητὰ καὶ τὸ ἐπόμενο βῆμα ποὺ προφανῶς ἦταν ἐπιθυμητὸ νὰ γίνει: οἱ ὀρθόδοξοι νὰ διευθετοῦν ὅλες τὶς ἄλλες ἀστικῆς φύσεως καὶ οἰκονομικοῦ περιεχομένου διαφορὲς τους μέσω τῆς Ἐκκλησίας· νὰ τὶς ἐπιλύ-

μικοῦ τύπου διαφορὲς: «ἐχώρησαν μετὰ τοῦ συρ Μουρίνου εἰς συμβίβασιν καὶ διευλύτωσιν τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως» (Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Docheiariou*, Παρίσι 1984 [Archives de l'Athos XIII], σ. 201)· πρβ. ἀκόμα τὴ μελέτη τοῦ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, «Εὐλύτωσης καὶ διάζευξις παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς. Πατριάρχης καὶ αὐτοκράτωρ εἰς μίαν περίπτωσιν διαζυγίου», *Ὁρθοδοξία* 27 (1952), 195–198. Ἡ τέλος, γὰ νὰ δοῦμε ἓνα ἀκόμα παράδειγμα ἀπὸ τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο, «πολλὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεθεώρηται καὶ τῆς προσηκούσης διευλυτώσεως καὶ διορθώσεως κανονικῶς ἔτυχε» ἀναφέρεται σὲ «συνοδικὸν τόμον» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τὸν Ἰούνιο τοῦ 1497 (Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερός Κῶδιξ»...*, σ. 153 στ. 19).

ουν δηλαδή κάνοντας χρήση του θεσμοῦ τῆς διαιτησίας καὶ παρακάμπτοντας ἔτσι τὴν προσφυγὴ στὰ δικαιοδοτικὰ ὄργανα τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας γιὰ τὴ λύση τῶν μεταξὺ τους διαφορῶν.

Διατυπώνεται ὁμως ρητὰ ἡ ἀπαίτηση οἱ χριστιανοὶ νὰ μὴν παρανομοῦν, νὰ μὴν καταγγέλλουν ἢ συκοφαντοῦν καὶ νὰ μὴ ψευδομαρτυροῦν· οἱ παραβαίνοντες ἀπειλοῦνται μὲ ἀφορισμό. Οἱ ὅροι ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸ κείμενο εἶναι: «ἔσται ἀφωρισμένος ὁ δόλον καὶ καταδοσίαν ποιήσων κατὰ τινος... καὶ ὁ ψευδομαρτυρήσων»¹.

Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἐπιταγὲς ποὺ ἐντάσσονται στὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἐγκυκλίου ποὺ ἀποβλέπει, ὅπως διαπιστώσαμε, στὴ συσπείρωση.

Ὁ κεντρικὸς ρόλος τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ εἰδικὲς ὑποχρεώσεις τῶν λειτουργῶν της
Οἱ παραινέσεις ποὺ διαβάσαμε ὡς τώρα ἀπευθύνονται λίγο πολὺ σὲ ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς προκειμένου νὰ τοὺς πείσουν ἢ καὶ νὰ τοὺς πιέ-

1. Πὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου «δόλος», «dolus» στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, βλ. πρόχειρα Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα 1963, σ. 599 ἐπ. Ὁ ὅρος πέρασε μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο, τὴν ἐνσυνείδητη, τὴν ἀπὸ πρόθεση παρανομία, στὸ βυζαντινὸ δίκαιο· ἐδῶ ἐντοπίζουμε μίαν ἀπὸ τὶς πρῶτες σωζόμενες μεταβυζαντινὲς ἐπιβιώσεις τοῦ ὅρου. Ὁ τύπος «καταδοσία / καταδοσία» μὲ τὴν ἔννοια τῆς καταγγελίας, συκοφαντίας, ἔχει

σουν ὥστε νὰ περιχαρακώσουν καὶ νὰ διαφυλάξουν τὴν ἐνότητά τους, νὰ ὀργανώσουν τὴ ζωὴ τους γύρω ἀπὸ τὸ θεσμὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ προνοήσουν ὥστε τὶς βιοτικές τους σχέσεις νὰ τὶς ρυθμίζουν μὲ τὸ δίκαιο πὺν ἀπὸ τὸν κατακτητὴ εἶχε ἀναγνωριστεῖ νὰ διέπει τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τὸ βυζαντινὸ δηλαδὴ δίκαιο. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τὶς γενικὲς ρυθμίσεις πὺν ἀφοροῦν ὅλους, ὑπάρχουν καὶ κάποιες ἄλλες πὺν ἀπευθύνονται καὶ ἀφοροῦν εἰδικότερα τοὺς λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλησίας: πρέπει μὲ τὴ ζωὴ τους νὰ ἀποτελοῦν ὑπόδειγμα γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ ἀποφεύγουν, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ιδιότητάς τους, νὰ συμμετέχουν σὲ κάποιες ἱεροτελεστίες πὺν θὰ μπορούσαν νὰ συγκαλύψουν παρανομίες ἢ νὰ προκαλέσουν προβλήματα στὴν κοινωνία τῶν ὀρθοδόξων.

Πὰ παράδειγμα, τὸ φαινόμενο νὰ βαπτίζουν οἱ μουσουλμάνοι τὰ παιδιὰ τους «χριστιανικά» δὲν ἦταν κάτι νέο, πὺν ἀνέκυψε μετὰ τὴν κατάκτηση. Ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἥδη ἐποχὴ μνημονεύεται ἡ συνήθεια νὰ ζητοῦν οἱ Ἀγαρηνοὶ ἀπὸ ὀρθόδοξους ἱερεῖς νὰ βαπτίζουν τὰ παιδιὰ τους, πιστεύοντας ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποκτοῦσαν σωματικὴ ὑγεία. Μνεῖα τῆς συνήθειας αὐτῆς ὑπάρχει σὲ συνοδικὴ ἀπόφαση πὺν ἀνά-

καταγραφεῖ στὸ *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημῶδους Γραμματείας* (τ. 7, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 400–401) ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γεώργιου Παλαμῆδη τοῦ 1607, *Ἱστορία... τοῦ... Μιχαὴλ βοηβόδα*. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ προγενέστερη χρῆση του.

γεται στὸν 12ο αἰῶνα καὶ στὴν πατριαρχία τοῦ Λουκά Χρυσοβέργη. Τὸ κείμενο τῆς ἀπόφασης δὲν ἔχει σωθεῖ¹, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό της ἀντλείται ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Βαλαμώνα στὸν πδ' κανόνα τῆς ᾿Οἰκουμένης Συνόδου². Τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἐθίμου καὶ στοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες διέσωσε ὁ Βλάσταρης, ὁ ὁποῖος διηγεῖται: «ἔθος γοῦν ἐστὶ τῶν Ἀγαρηνῶν τοῖς πλείστοις, μὴ πρότερον τὰ σφέτερα περιτέμνουν βρέφη, πρὶν ἂν οἱ ὑποτελεῖς ὄντες αὐτοῖς τῶν Χριστιανῶν ἱερεῖς, καὶ ἄκοντες ἀναγκασθῶσι ταῦτα βαπτίσει»³. Στὴν ἐγκύκλιο ὁμως μὲ καθαίρεση ἀπειλοῦνται οἱ ἱερωμένοι ποὺ θὰ βαπτίσουν «τοὺς παῖδας τῶν Τούρκων» (στ. 184-185).

Ἡ αἰτιολογία ποὺ δίνεται στὸ κείμενο τοῦ 1477 γιὰ τὴν ἀπαγόρευση ἀποδίδει μιὰ μεταβυζαντινὴ δραματικὴ διάσταση: «ἐπεὶ πρὸς ἀνατροπὴν τῆς πίστεως τοῦτο ποιοῦσιν» (στ. 185-186). Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀποτροπὴ τέλεσης τέτοιων πράξεων ἀπὸ τοὺς ἱερωμένους ἀφαιροῦσε ἀπὸ τοὺς «κύκλω [αὐτ]ῶν» ἓνα ἐπιχείρημα καὶ δὲν ἔδινε λαβὴ γιὰ περαιτέρω προστριβές, θωράκιζε μὲ ἄλλα λόγια τὴν αὐτονομία τῶν ὀρθοδόξων.

1. Γιὰ τὴ μνεία τῆς συνοδικῆς αὐτῆς ἀπόφασης βλ. V. GRUMEL, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, Παρίσι 2¹1989, N. 1088.

2. Βλ. πρόχειρα τὸ κείμενο στὴν ἔκδοση Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ – Μ. ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα...*, τ. 2..., σ. 498.

3. ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, Β, κεφ. γ' (ἔκδ. Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ – Μ. ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα...*, τ. 6, Ἀθήνα 1859, σ. 120).

Πιά τὸ σκοπὸ αὐτὸ οἱ ἱερωμένοι ἔχουν νὰ διαδραματίσουν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν μὲ τὴν πιστὴ τήρηση τῶν κανόνων δικαίου. Μὲ καθαίρεση λοιπὸν ἀπειλοῦνται οἱ ἱερωμένοι ποὺ ἱερολογοῦν παράνομο γάμο (στ. 217-219) ἢ ποὺ ἐκδίδουν διαζύγιο γιὰ ἄλλους λόγους ἀπὸ τοὺς νόμιμους (στ. 175-181). Μὲ ἀργία ἀπειλεῖται ὁποῖος ἱερωμένος δὲν ἐκτελεῖ τὰ ἐκκλησιαστικά του καθήκοντα καὶ δὲν διδάσκει τοὺς χριστιανούς τῆς ἐνορίας του· ἂν δὲν μπορεῖ ὁ ἴδιος νὰ ἀσκῇ ἀποτελεσματικὰ τὰ καθήκοντά του, ὀφείλει νὰ προσφεύγει στὸν ἐπίσκοπο τῆς ἐκκλησιαστικῆς του περιφέρειας (στ. 196-200).

Πιά νὰ μποροῦν ὅμως οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐπιβάλλουν ἀποτελεσματικὰ κανόνες ζωῆς πρέπει νὰ βελτιώσουν τὴν εἰκόνα τους ἀπέναντι στὴν κοινω-νία. Ἡ ἐγκύκλιος, πέρα ἀπὸ τὴ γενικὴ προτροπὴ πὼς ἡ ζωὴ τους πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα γιὰ τοὺς ἄλλους (στ. 135-140), προβλέπει αὐστηρὲς ποινὲς γιὰ συγκεκριμένες, ἀπαράδεκτες γιὰ τὸ λειτούργημα ποὺ ἀσκοῦν, πράξεις.

Μὲ καθαίρεση ἀπειλοῦνται ὅσοι ἱερωμένοι βρε-θοῦν νὰ ἔχουν «συνείσακτον». Πρόκειται βέβαια γιὰ ἀνανέωση παλαιᾶς διάταξης ποὺ ἀφοροῦσε καὶ τοὺς κοσμικούς· ἐδῶ ὅμως τονίζεται μὲ ἔμφαση ἡ ἀπαγό-ρευση γιὰ τοὺς ἱερωμένους: «εἴ τις εὗρεθεί τῶν ἱερω-σύνῃ κεκοσμημένων συνείσακτον ἔχων, κάκεῖνον

ἀσυγγνώστως καθυποβαλοῦμεν τῇ καθαιρέσει», εἶναι ἢ σχετική διατύπωση στὴν ἐγκύκλιο (στ. 182–184).

Μὲ τὴν ἴδια ποινὴ ἀπειλοῦνται οἱ ἱερωμένοι ποὺ δανείζουν μὲ τόκο. Ἡ ἀπαγόρευση εἶναι παλαιά: δὲν ταιριάζει μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἱερωμένου νὰ δανείζει χρήματα μὲ σκοπὸ τὸ κέρδος¹.

Στὴν ἴδια ὀπτική, τῆς ἄμεπτης συμπεριφορᾶς, ἐντάσσεται ἀσφαλῶς καὶ ἡ ἀπειλὴ πὼς ὅσοι ἱερωμένοι μεθοῦν, θὰ παύονται. Ἡ ἀπαγόρευση σχετικὰ μὲ τὴν μέθη τῶν ἱερωμένων πέρα ἀπὸ τὴν αὐτονόητη σημασία της φέρνει ἴσως μαζί της καὶ ἓνα στοιχεῖο ἐπικαιρότητας: ὁ πρὶν ἀπὸ τὸν Μάξιμο πατριάρχης, ὁ ἐκδιωχθεὶς καὶ καθαιρεθεὶς Ραφαήλ, παρουσιάζεται στὰ διάφορα Χρονικά σὰν «μέθυσος καὶ οἰνοπότης»². Τὸν παρουσιάζουν νὰ βρῖσκεται σὲ κατάσταση μέθης ἀκόμα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τέλεσης τῆς θείας λειτουργίας³. Ἄν ἡ εἰκόνα ποὺ δίνουν τὰ Χρονικά

1. Βλ. πρόχειρα στὸ βοήθημα ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ Σ. ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ, *Κλείς τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1970, στὰ λήμματα «τόκοι», «τόκος», σ. 447–448, πολλαπλὲς παραπομπὲς στοὺς κανόνες ποὺ ἀπαγορεύουν στοὺς ἱερωμένους νὰ δανείζουν μὲ τόκο· ἀνάλογες παραπομπὲς βλ. καὶ στὸ λῆμμα «τόκοι» στὸ ἔργο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κλείς ὁρθοδόξων κανονικῶν διατάξεων*, Ἀθήνα 1979, σ. 352.

2. Ἔτσι χαρακτηρίζεται σὲ σημείωμα ποὺ παραδίδεται σὲ φλωρεντινὸ κώδικα· βλ. γιὰ τὸ σημείωμα καὶ τὴ δημοσίευσή του ὅσα ἔχουμε ἀναφέρει στὴ σ. 40 σημ. 2.

3. Ἀναφερόμαστε στὴν *Ἐκθεσιν Χρονικὴν* (ἔκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ...), σ. 32 καὶ στὸ Χρονικὸ τοῦ 1570 σὲ ὅλες τὶς παραλλαγές

άνταποκρίνεται στην αλήθεια, ή απαγόρευση που εξαγγέλλεται το 1477 επιδιώκει να αποκαταστήσει την εικόνα του χριστιανού ιερωμένου που είχε κηλιδώσει ο Ραφαήλ.

Τέλος, σημαντική θέση στην ἐγκύκλιο ἔχει τὸ ζήτημα τῆς σιμωνίας. Ἐπιβάλλεται γενικὴ ἀπαγόρευση, ἐπικυρώνονται ὅσοι ἀφορισμοὶ καὶ καθαιρέσεις ἔχουν ἀπαγγελεθῇ γιὰ αὐτὴ τὴν αἰτία ἐνῶ παράλληλα ἀπειλοῦνται μὲ τὶς ἴδιες ποινὲς ὅσοι τολμήσουν νὰ διαπράξουν στὸ μέλλον τὸ ἴδιο ἀδίκημα, δεδομένου ὅτι ἡ σιμωνία «κατελυμήνατο» τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἀποτελεῖ τὴν «ἀρχὴ τῆς δυστυχίας τοῦ γένους καὶ τῆς τῆς Ἐκκλησίας καταπτώσεως» (στ. 148). Ἡ ἀπαγόρευση ἀφορᾷ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, ἀφοῦ κάνει λόγο καὶ γιὰ χειροτονία ἐπισκόπου (στ. 160), ἀπαγόρευση ποὺ γιὰ νὰ εἶναι ρεαλιστικὴ ἄρα ἐφαρμόσιμη εἰσάγεται, γιὰ πρώτη ὅσο γνωρίζουμε φορὰ, μιὰ νέα ρύθμιση: ἐπειδὴ ὅσοι διαπράττουν τὸ ἀδίκημα τῆς σιμωνίας δικαιολογοῦνται ὅτι ὁδηγήθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ «δυστυχίαν καὶ ἀνάγκην» (στ. 168–169), στὴν ἐγκύκλιο ἐξαγγέλλεται μιὰ ἐξαίρεση: σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, τῆς δυστυχίας καὶ τῆς ἀνάγκης, ἡ χειρο-

τους: «Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως» (ἔκδ. Μ. CRUSIUS, *Turcograecia...*) σ. 24: «μέθυσος κατὰ πολὺ»· «Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία» (ἔκδ. Μ. CRUSIUS, *Turcograecia...*), σ. 130: «φίλος τῆς μέθης» καὶ «Χρονογράφος» τοῦ Δωροθέου (*Βιβλίον Ἱστορικόν*, Βενετία 21637), σ. υβ': «ἐμίσουν δὲ αὐτὸν... καὶ διὰ τὴν μέθην».

τονία θὰ γίνεται χωρὶς ἀνταλλάγματα ἀλλὰ ὁ χειροτονήσας θὰ μπορεῖ νὰ εἰπράττει τὸν πρῶτο καὶ μόνο χρόνο ἀπὸ τὸ εἰσόδημα τῆς ἐκκλησίας τοῦ χειροτονηθέντος ἓνα μέρος, «ὅσον δίκαιον φανῇ καὶ εὐλογον» (στ. 173–174). Ρύθμιση ρεαλιστική, μὲ τὴν ὁποία ἤθελαν νὰ ἀκυρώσουν τὴν προβαλλόμενη δικαιολογία γιὰ τὴ συμφωνία· μιὰ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν γενικὴ καὶ ἀπόλυτη ἀπαγόρευση, παρέκκλιση τὴν ὁποία ἀσφαλῶς εἶχε ἀποφασίσει ἡ μείζων σύνοδος ποὺ εἶχε συνέλθει στὴν Κωνσταντινούπολη —«καθὼς καὶ συνοδικῶς ἐτάχθη» (στ. 174) ἀναφέρεται ἄλλωστε στὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου.

Ὁ κεντρικὸς ὅμως ρόλος, τὸν ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία ἐπιφυλάσσει στὸν ἑαυτὴ της, δὲν προβάλλεται μόνο μὲ ὅσα ὡς τώρα ἀναφέρθηκαν ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιες ἄλλες, ἔμμεσες, ἐνδείξεις· γιὰ παράδειγμα, τὴ ρητὴ ἀπαγόρευση τῆς «ἀδελφοποιίας». «Μηδεὶς τὰς λεγομένας ἀδελφοποιίας, ὡς παρὰ νόμους, ποιείτω· εἰ δέ τις φωραθεῖ ποιῶν ταύτας, εὐθυνθήσεται ἀσυγγνώστως» ἀναφέρεται στὴν ἐγκύκλιο (στ. 191–193) καὶ ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ δήλωνε τὴν ἄρνηση τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἀποδεχθεῖ ἄλλους τρόπους σύστασης συγγένειας ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ προέβλεπε τὸ δίκαιο (π.χ. τὴ φυσικὴ ἢ μέσω τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος πνευματικὴ συγγένεια).

Ἡ ἀδελφοποιία βέβαια δὲν ἦταν πρακτικὴ ποὺ παρουσιαζόταν γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν Κατάκτη-

ση· ἀποτελοῦσε ἓνα ἔθνος πού εἶχε τὶς ρίζες του στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, πού ἐπιβίωσε καὶ ἀναπτύχθηκε στὸ Βυζάντιο, χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἐπίσημα¹. Ἡ ἀπαγόρευση ἐπομένως ἡ ὁποία ἐξαγγέλλεται στὴν ἐγκύκλιο ἄρμοζε στὴν πάγια ἀρνητικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας· καὶ σὲ μιὰ ἐποχὴ πού γινόταν προσπάθεια ἀναδιοργάνωσης τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν μὲ βάση τὸ δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἀδελφοποιὰ ἦταν βέβαια ἐκτὸς αὐτοῦ τοῦ ὁράματος.

Ἐκεῖνο πάντως πού νομίζουμε πὼς ἤθελε, πάνω ἀπὸ ὅλα, νὰ ἀποτρέψει ἡ ἐγκύκλιος μὲ τὴν ἐξαγγελ-
λόμενη ἀπαγόρευση ἦταν ἡ ἐμπλοκὴ ἱερῶν στὴ δια-
δικασία αὐτῇ· διότι εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ σύσταση
«ἀδελφικοῦ» δεσμοῦ ἐπισφραγιζόταν μὲ κάποιον τυπι-

1. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, «Περὶ ἀδελφοποιᾶς ἐν τῇ Ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, ἐπὶ τῇ ἐξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345–1945)*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 251–313· εἰδικότερα γιὰ τὸ Βυζάντιο σ. 284–290 καὶ γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ σ. 290–295 [= *Δί-
καιον καὶ κοινωνικὴ συνείδησις*, Ἀθήνα 1972, σ. 281–344· τὰ σχε-
τικά μὲ τὸ Βυζάντιο σ. 314–320 καὶ τὰ μεταβυζαντινὰ σ. 321–325].
Ἀπὸ τὶς νεότερες μελέτες πού ἀναφέρονται στὴ μεταβυζαντινὴ
ἐποχὴ βλ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, «Ἡ ἀδελφοποιὰ στὴν Κρήτη»,
Κρητολογία τχ 7 (Ἰούλιος – Δεκέμβριος 1978), 131–151 καὶ ΓΕΡ. Η.
ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, «Ἐγγραφή συμφωνία ἀδελφοποιᾶς τὸ 17ο αἰῶνα
(Οἰκονομικὲς καὶ ἄλλες διαστάσεις τοῦ δεσμοῦ)», *Ἑλληνικὴ
Ἱστορικὴ Ἑταιρεία. Στ' Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο. Πρακτικά*,
Θεσσαλονίκη 1985, σ. 47–53.

κό, με κάποια ιεροτελεστία, στην οποία παρίστατο συνήθως και εὐλογοῦσε κάποιος ιερέας. Αὐτὴ τὴ «νομμοποίηση» ἤθελε ἡ Ἐκκλησία νὰ ἀποτρέψει, ἐπιφυλλάσσοντας στὸν ἑαυτό της τὴ διαχείριση τῶν μεταφυσικῶν τελετουργιῶν. Ρητὴ ἄλλωστε καὶ ἀπροσχημάτιστη ἦταν καὶ ἡ καταδίκη κάθε ἄλλης τελετουργίας μὲ «παγανιστικὴ» προέλευση καὶ μαγικὴ χροιά: μὲ ἀφορισμό, γιὰ παράδειγμα, ἀπειλοῦνται ὅσοι κάνουν «τὰς λεγομένας φαρμακείας ἢ γοητείας» (στ. 223–224)¹.

1. Γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ὅρων καὶ τὴ στενὴ σχέση τους μὲ τὴ μαγεία κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1997, ὅπου καὶ παραπομπές στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες ποὺ ἀπαγόρευαν ρητὰ τὴ μαγεία καὶ τὰ συμφραζόμενά της, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπμέρους γιὰ τὸ θέμα μελέτες.

Ἐπιλεγόμενα

Οἱ ρυθμίσεις ποὺ ἐξαγγέλλονται στὴν ἐγκύκλιο συμπληρώνονται καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις βρίσκουν τὸ πραγματικό τους νόημα, ὅταν συνεκτιμηθοῦν μὲ ὅσα συνέβησαν τὴν ἀμέσως ἐπόμενη περίοδο, στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ὁ Μάξιμος παρέμενε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή τὸ διάστημα ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1482, ἀλλὰ καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ διαδόχου του Συμεὼν Α΄. Θεωροῦμε χρήσιμη τὴν προβολὴ αὐτὴ στὸ ἄμεσο μέλλον, διότι ἡ μείζων σύνοδος ποὺ συνήλθε τελικὰ μετὰ τὴν ἄνοδο τοῦ Μαξίμου καὶ ἡ ἐγκύκλιος ποὺ ὁ νέος πατριάρχης «ἀπέλυσε» πρὸς τοὺς χριστιανούς τῆς αὐτοκρατορίας, εἴκοσι τέσσερα περίπου χρόνια μετὰ τὴν Ἰλωση, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετα μὲ τοὺς στόχους ποὺ σχεδίασε καὶ ἤθελε νὰ ὑπηρετήσῃ ἡ νέα πολιτικὴ ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ 1474, νὰ ἐμπλακεῖ δηλαδή τὸ Πατριαρχεῖο στοὺς φορολογικοὺς μηχανισμοὺς τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου, καὶ ποὺ καθιερώθηκε μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ Μαξίμου Γ' στὸν πατριαρχικὸ θρόνο¹.

1. Πὰ τὴ νέα πολιτικὴ καὶ τὴν ἐμπλοκὴ σὲ αὐτὴν τοῦ μεγάλου

Ἀπὸ ὅσα συνέβησαν μετὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1477 ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν δύο μεγάλης πολιτικῆς σημασίας πράξεις τόσο τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς ὅσο καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς τῶν χριστιανῶν, δύο πράξεις ποὺ ἐκδηλώθηκαν στὸ διάστημα ποὺ προσδιορίσαμε, εἴτε δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς ἐγκυκλίου (ἡ πράξη τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς) εἴτε στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐπόμενης πατριαρχίας (ἡ πράξη τῆς χριστιανικῆς ἀρχῆς, ποὺ εἶχε ὅμως προετοιμαστεῖ στὰ χρόνια τοῦ Μαξίμου). Ἀναφερόμαστε στὴν ἐπαναβεβαίωση ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπαναβεβαίωση ποὺ φαίνεται πὼς ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1480, καὶ στὴ σύγκληση μιᾶς Πανορθόδοξης Συνόδου ἡ ὁποία θὰ θελήσει νὰ κλείσει καὶ τυπικὰ τὸ θέμα τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ποὺ εἶχε ἀποφασιστεῖ στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας τοῦ 1439. Ἡ πρώτη πράξη πραγματοποιήθηκε, ὅπως εἴπαμε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1480· ἡ δεύτερη, ποὺ δὲν πρόφτασε νὰ ὁλοκληρωθεῖ στὰ χρόνια τοῦ Μαξίμου καθὼς ὁ θάνατος τὸν πῆρε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1482¹, πραγματοποιήθηκε τὸ πρῶτο διάστημα τῆς πατριαρ-

ἐκκλησιάρχη Μανουὴλ Χριστώνυμου, τοῦ μετέπειτα πατριάρχη Μάξιμου Γ', βλ. καὶ ὅσα ἀναφέραμε στὸ δεύτερο κεφάλαιο, σ. 33 ἐπ.

1. Θυμίζουμε ὅτι γιὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (Τετάρτη 3 Ἀπριλίου 1482) σώζεται μία ἐνθύμησις στὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Add. 22492, φ. 192^ν. βλ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἐνθυ-

χίας τοῦ διαδόχου του, ὅλη ὁμως ἡ προετοιμασία εἶχε γίνει στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Μαξίμου.

Πὰ τὴν πρώτη πράξη, τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς, ἔχουμε δύο, σύγχρονες σχεδὸν μὲ τὸ γεγονὸς, μαρτυρίες· τὴ μία, ἐπίσημη καὶ ρητὴ, μᾶς τὴν καταθέτει ὁ ἴδιος ὁ Μάξιμος σὲ γράμμα του πρὸς τὸν δόγη τῆς Βενετίας· ἡ δευτέρα εἶναι μιὰ ἀναφορὰ στὸ γεγονὸς καὶ προέρχεται ἀπὸ ἓναν λόγο ποὺ ἐκφωνήθηκε στὰ 1482.

Πὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς δευτέρης πράξης, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ἔχουμε ἀδιάσειστο τεκμήριο τὸ ἐπίσημο κείμενο ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1483/1484. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτίμηση πὼς ἡ προετοιμασία τῆς συνόδου ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μαξίμου, ἔχουμε ἀρκετὲς μαρτυρίες οἱ ὁποῖες μάλιστα ἐπιβεβαιώνονται μὲ τὸν πιὸ ἐπίσημο τρόπο, ἀφοῦ ἡ συμβολὴ του ἀναφέρεται καὶ στὸ κείμενο τοῦ «τόμου», τοῦ κειμένου ποὺ ἐξέδωσε ἡ Πανορθόδοξη Σύνοδος.

Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἐπιμέρους ἐκφάνσεις τοῦ ἴδιου ὁράματος, τοῦ ὁράματος ποὺ εἶχε ἓνα τμῆμα τῆς ἡγεσίας τῶν χριστιανῶν γιὰ τὸ πὼς ἔπρεπε νὰ ὁργανωθοῦν σὲ κοινωνία οἱ χριστιανοὶ ποὺ βρέθηκαν, ἀπὸ διάφορες αἰτίες, νὰ ζοῦν μέσα στὸ μεταβυζαντινὸ κρατικὸ πλαίσιο, τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία· ἓνα ὄραμα, ποὺ γιὰ νὰ εἶναι ρεαλιστικὸ

μήσεων ἥτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνημὼν* 7 (1910), 154 ἀρ. 104 καὶ P. SCHREINER, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, 1, Βιέννη 1975, Chronik 101, 654.

καὶ πραγματοποιήσιμο, ἔπρεπε νὰ λάβει ὑπόψη του καὶ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὶς πολιτικὲς φιλοδοξίες τοῦ Πορθητῆ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιθυμία κάθε πολιτικῆς ἡγεσίας, τὴν ἐξασφάλιση τῆς ὁμαλότητος. Ἐς δοῦμε ὁμως ἀναλυτικὰ τὰ νέα δεδομένα ποὺ ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν ὅσα στοιχεῖα μᾶς προσέφερε ἡ ἐγκύκλιος· νὰ τὰ συμπληρώσουν καὶ κάποτε νὰ τὰ φωτίσουν δίνοντάς τους τὶς πραγματικὲς διαστάσεις ποὺ εἶχαν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς μία ἀπὸ τὶς κορυφαῖες στιγμές, στοῦ ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν συμβολισμῶν, εἶναι ἡ ἐπίσκεψη ποὺ φαίνεται νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ Πορθητὴς στοῦ Ὁρθόδοξο Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἀκούσῃ ἀπὸ τὸν πρῶτο μετὰ τὴν Ἀλωση πατριάρχη, τὸν Γεννάδιο Σχολάριο, νὰ τοῦ ἀναπτύσσει τὰ τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν καὶ νὰ τοῦ τονίζει τὸν μονοθεϊστικὸ χαρακτήρα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς θρησκείας¹.

1. Τὸ γεγονός τὸ ἔχει ἀπομνημονεύσει ὁ ἴδιος ὁ Γεννάδιος στὴν ἐπιγραφή ἑνὸς κειμένου ποὺ συνέταξε ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ ἐντολὴ τοῦ Μεχμέτ καὶ στοῦ ὁποῖο ἐκθέτει τὰ τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν. Συγκεκριμένα ἡ πληροφορία γιὰ τὴ συνάντηση, τὸ ἀντικείμενό της καὶ τὸν τόπο ὅπου ἔγινε, σώζεται στὴν ἐπιγραφή μὲ τὴν ὁποία παραδίδεται τὸ κείμενο, σὲ αὐτόγραφα μάλιστα ἀντίγραφα τοῦ Γενναδίου: *Γενναδίου μοναχοῦ καὶ πατριάρχου τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων περὶ τῆς μόνης ὁδοῦ πρὸς τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων· ἐξεδόθη δὲ τῷ σουλτάνῳ αἰτήσαντι μ ε τ ἂ τὰς ἐνώπιον αὐτοῦ διαλέξεις ἐν τῷ πατριαρχεῖῳ τότε γεγεννημένας...* ἀναφέρεται, γιὰ παράδειγμα, στὴν ἐπιγραφή τοῦ παρισινοῦ χειρόγραφου 1289, αὐτόγραφου ἀντιγράφου τοῦ Γενναδίου. Μετὰ τὴ συγγραφή τοῦ

Κορυφαία στιγμή για τούς χριστιανούς, πού ἔβλεπαν μέ τόν πιό ἐπίσημο τρόπο νά ἐξαγγέλλεται ἡ κατοχύρωση τῆς πίστεως τους, καί ἐξαγγελία χρήσιμη πρὸς ἐκείνους τούς Ὀθωμανούς πού θεωροῦσαν πῶς ὅσα παραχωρήθηκαν στοὺς χριστιανούς ἦταν ἐνάντια μέ ὅσα προέβλεπε τὸ μουσουλμανικὸ δίκαιο, ἐπειδὴ δὲν εἶχαν παραδώσει τὴν Κωνσταντινούπολη ἀμαχητί¹: ἡ θρησκεία τους ἦταν τουλάχιστον μονοθεϊστική καὶ ἀποτελοῦσαν ἓναν ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς Βίβλου, προϋπόθεση ἀναγκαία, κατὰ τὶς παραδόσεις τῶν μουσουλμάνων, γιὰ τὴν παραχώρηση θρησκευτικῶν προνομίων.

Αὐτὰ πρέπει νά συνέβησαν τὸ πρῶτο διάστημα μετὰ τὴν ἀνασύσταση καὶ ἐπαναλειτουργία τοῦ Πα-

πρώτου κεμένου, πού μεταφράστηκε μάλιστα καὶ ἀραβικά, ζητήθηκε ἀπὸ τὸν Γεννάδιο νά συντάξει ἄλλο συντομότερο, στὴν ἐπιγραφή τοῦ ὁποίου ἔχουμε ἐπιβεβαίωση τοῦ ἴδιου γεγονότος: *Δεύτερον ἐδόθη τοῦτο ἀραβικῶς, ζητήσας συντομώτερόν τι καὶ σαφέστερον περὶ τῶν κεφαλαίων περὶ ὧν καὶ ἡ διάλεξις γέγονεν, ἥγουν περὶ τῆς ἡμῶν πίστεως...* ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἀθωνικοῦ χειρογράφου Παντοκράτορος 127, αὐτόγραφου ἀντιγράφου τοῦ Γενναδίου (βλ. τὰ σχετικὰ μέ τὶς ἐπιγραφὲς ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκδοση τῶν κεμένων στὸν τρίτο τόμο τῶν «Ἀπάντων» του, σ. 434–452 γιὰ τὸ πρῶτο κείμενο καὶ σ. 453–458 γιὰ τὸ δεύτερο).

1. «The maintenance of an organized Christian community in Istanbul was against the Shari'a in principle since the city had taken by force (kahran)», HALIL INALCIK, «Status of the Greek orthodox Patriarch under the Ottomans», *Turcica* 21–23 (1991) — *Mélanges offerts à Irène Mélikoff par ses collègues, disciples et amis*—, 407–436 [= *Turkish Review*, Winter 1992, 23–49· τὸ πιὸ πάνω χωρίο στὴ σ. 24 τοῦ τελευταίου ἀναφερόμενου περιοδικοῦ].

τριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο πλαίσιο του κράτους τῶν Ὀθωμανῶν· εἴκοσι πέντε περίπου χρόνια ἀργότερα φαίνεται πὼς ἐπαναλήφθηκε τὸ ἴδιο περίπου φαινόμενο, μὲ τὶς ἴδιες στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο συνέπειες: ὁ φορέας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας νὰ διαβεβαιώνει —νὰ ἐπαναδιαβεβαιώνει— τοὺς χριστιανοὺς ὑπηκόους του γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἄσκησης τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων. Ἄς δοῦμε τὶς δύο ἐλληνικὲς μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτό.

Ὅταν τελείωσε ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος, ὁ Μάξιμος θεώρησε τὴ στιγμή κατάλληλη νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν δόγη τῆς Βενετίας Ἰωάννη Mocenigo γιὰ νὰ διεκδικήσει τὰ δικαιώματα τοῦ Πατριαρχείου σὲ βενετοκρατούμενες περιοχὲς καταφεύγοντας σὲ ἐπιχειρήματα ὅχι μόνο ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ πολιτικὰ καὶ συναισθηματικά. «Ὁ σουλτάνος, ἂν καὶ εἶναι ἀλλόθρησκος, μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ἐλευθερία τῆς γνώμης καὶ πίστης· ἐσεῖς, ποὺ εἶστε χριστιανοί, δὲν πρέπει, πολὺ περισσότερο, νὰ σεβαστεῖτε τὰ δικαιώματα τοῦ Ὁρθόδοξου Πατριαρχείου;» ἦταν ἡ βάση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του.

Στὸ ἴδιο αὐτὸ ἐπίσημο κείμενο ὁ Μάξιμος δίνει τὴν πληροφορία πὼς πρόσφατα («πρὸ ὀλίγου») «ἐδόξα-σεν... τὴν ἡμετέραν ὀρθόδοξον [πίστιν] καὶ τὴν δύναμιν αὐτῆς ἔδειξεν ἀριδηλοτάτην δι' ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν ὁ πάντων δημιουργὸς καὶ βασιλεὺς Θεός, καὶ ἅπαν γένος Χριστιανῶν ἀπὸ ἀνατολῶν μέχρι δυσμῶν

έτιμήθη και έβεβαιώθη τῇ πίστει»¹. Προφανώς ἀναφέρεται σέ κάποια ἀνανέωση τῆς κατοχύρωσης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀπό τήν ὀθωμανική πολιτική ἐξουσία πού ἐγινε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μαξίμου («δι' ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν»), δηλαδή τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1476 καὶ ὡς τὴν χρονολογία τοῦ γράμματος (Ἰανουάριος τοῦ 1480). Θυμίζουμε πὼς μὲ τὴν ἴδια περίπτου «λογικὴ» παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Ἀγαλλιανὸ καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Πορθητῆ γιὰ τὴν ἀνασύσταση τοῦ Πατριαρχείου τὸ 1454: ὁ Θεὸς τῶν χριστιανῶν ὁδήγησε τὸ νοῦ τοῦ (ἀλλόθρησκου) κρατοῦντος νὰ προβεῖ στὶς πράξεις αὐτέες².

1. Τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ γράμμα ἔχει ἐκδοθεῖ, συνοδευόμενο ἀπὸ λατινικὴ μετάφραση τοῦ πρωτοτύπου, τὸ 1853: G. M. THOMAS, «Eine griechische Originalurkunde zur Geschichte der Anatolischen Kirche. Schreiben des griechischen Patriarchen Maximus von Constantinopel den Dogen Giovanni Mocenigo von Venedig», *Abhandlungen der Historischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, τ. 7, Μόναχο 1853, σ. 173–188· τὸ χωρίο στὴ σ. 176 στ. 15–18. Τὸ κείμενο ἔχει γνωρίσει ἀρκετὲς ἀναδημοσιεύσεις· βλ. πρῶχειρα FR. MIKLOSICH – IOS. MÜLLER, *Acta et Diplomata*, τ. 5, Βιέννη 1887, σ. 281–285, τὸ χωρίο στὴ σ. 282.

2. Βλ. τὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τοὺς «Λόγους» τοῦ Ἀγαλλιανοῦ: «ἡ ἄπειρος... μακροθυμία καὶ χρηστότης ἐπὶ νοῦν ἦγαγε τῷ κρατοῦντι τὸ τῶν χριστιανῶν πάλιν ἐπισυνάξει φύλον· ὁ καὶ πεποίηκεν, ὡς ἐνῆν αὐτῷ, παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα,... ἐπιστήσας διὰ τοῦ κρατοῦντος τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ παντὶ τῷ χριστιανικῷ γένει... καὶ εἰς πατριάρχην ἀποκαταστήσας... τὸν ἱερὸν Γεννάδιον» (ἐκδ. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, σ. 98 στ. 252–261).

“Οποιο ὅμως καὶ ἂν ἦταν τὸ λογικὸ ἔνδυμα, δὲν μποροῦσε ὁ Μάξιμος ἀπευθυνόμενος στὸν δόγη τῆς Βενετίας νὰ κατασκευάζει μιὰ πράξη ποὺ ποτὲ δὲν ἔγινε οὔτε νὰ μεταχρονολογεῖ ὅ,τι εἶχε γίνει ἐπὶ Γενναδίου εἴκοσι πέντε χρόνια πρὶν. Καὶ πολὺ περισσότερο δὲν μποροῦσε νὰ τοῦ γράψει «οἶμαι, ὥς οὐδὲ [ἡ] ὑμετέρα ὑψηλοτάτη αὐθεντία ἀνήκουστος γέγονεν τῶν τοιούτων», γιὰ κάτι ποὺ δὲν εἶχε γίνει πρόσφατα¹. Τὸ συλλογισμὸ αὐτὸ τὸν ἐπιβεβαιώνει ἄλλωστε ἡ δευτέρη σωζόμενη ἀναφορὰ στὸ θέμα. Ὁ Μανουήλ Κορίνθιος στὴ «Μονωδία ἐπὶ τῷ αἰοδίμῳ πατριάρχῃ κυρῷ Μαξίμῳ τῷ Λογίῳ» ποὺ ἔγραψε καὶ ἐκφώνησε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατριάρχῃ τὸ 1482 ἀναφέρει: «Σοῦ γὰρ ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θειοτάτου ἀναβάντος θρόνου... ἡ ἡμῶν ἐλαμπρύνθη εὐσέβεια... τῶν θείων τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας μυστηρίων τὸ κλέος ὑψώθη... παρηρσίαν ὅτι πολλὴν τὸ εὐσεβὲς τοῦ Χριστοῦ εἴληφε ποίμνιον»². Ὅσο καὶ ἂν ἡ χρῆσις ὑπερβολικῶν

1. Τὸ χωρίο στὴν ἐκδοσὴ G. M. THOMAS, σ. 176 στ. 19–20 καὶ FR. MIKLOSICH – IOS. MÜLLER, *Acta et Diplomata...*, σ. 282.

2. Τὸ κείμενο τῆς «Μονωδίας» εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἓνα αὐτόγραφο ἀντίγραφο τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου, ποὺ σώζεται στὸν ἄθωνικὸ κώδικα Ἰβήρων 512, φ. 212^Γ–216^Υ. Τὸ κείμενο ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, «Μάξιμος ὁ Λόγιος»..., 4–6· τὸ χωρίο στὴ σ. 5. Προηγουμένως τὸ ἴδιο κείμενο εἶχε δημοσιεύσει ὁ Ἰωάννης Σακελλίων ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο, προσγράφοντάς το ὅμως στὸν Μελέτιο Πηγὰ (ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, «Μελετίου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας τοῦ Πηγᾶ, Ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρ-

ἐκφράσεων εἶναι ἀναμενόμενη σὲ ἓνα τέτοιου εἴδους κείμενο, ἢ ἐνίσχυση τοῦ κύρους τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μαξίμου («ἢ ἐν τοῖς ἐσχάτοις τούτοις καιροῖς») δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν οὔτε πλάσμα τῆς φαντασίας οὔτε τέχνασμα τοῦ ρήτορα.

Ἄν λοιπὸν οἱ ἀλληλοσυμπληρούμενες αὐτὲς μαρτυρίες μποροῦν νὰ μᾶς πείσουν γιὰ τὴν ἱστορικὴ βάση τῆς πληροφορίας, ὅτι ἔγινε πράγματι μιὰ νεότερη κατοχύρωση τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀπὸ τὸν Μεχμέτ Β', μένει νὰ παρακολουθήσουμε πῶς σχετίζονται ὅλα αὐτὰ μὲ ἐκεῖνα ποὺ εἶδαμε πῶς ἐξαγγέλλονται στὴν ἐγκύκλιο καὶ ἀναφέρονται στὴν πίστη τῶν χριστιανῶν καὶ τὴ διατήρησή της μὲ κάθε θυσία.

Ἡ προβολὴ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως ὡς συνεκτικοῦ στοιχείου, οἱ συμβουλὲς γιὰ συσπείρωση τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας γύρω ἀπὸ τὸ θεσμὸ τῆς Ἐκκλησίας τους, ἢ ἀνάγκη γιὰ τήρηση τῶν κανόνων τοῦ δικαίου ποὺ ἀπὸ τὸν κατακτητὴ εἶχαν ἀναγνωριστεῖ νὰ διέπουν καὶ τὴν ἐσωτερικὴ λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὶς σχέσεις της μὲ τὸ ποίμνίό της, τὸ βυζαντινὸ δηλαδὴ δίκαιο, δὲν ἦταν ζητήματα αὐστηρὰ θεολογικὰ οὔτε προόδιδαν μιὰν ἀπλὴ προσκόλληση στὴν τυπολατρεία· ἦταν γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ὁρος ἐπιβίωσης. Διότι δὲν πρέπει νὰ

χην Ἱερεμίαν τὸν Β', *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας Ἑλλάδος* 1 (1883), 65–69· γιὰ τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε [τῶρα ΕΒΕ 1896] βλ. ὅσα ἀναφέρει στὶς σ. 32–35).

ξεχνᾶμε πὼς οἱ Ρωμιοί, ὑπήκοοι τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, ἀντλοῦσαν τὴν ἴδια τους τὴν «πολιτική» ὑπόσταση καὶ τὸ δικαίωμα ἄσκησης τῆς πίστεως τους μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἦταν χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι. Αὐτονόητο λοιπὸν εἶναι πὼς ἡ ιδιότητα αὐτὴ ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ὑφίσταται, νὰ ἐνδυναμώνεται καὶ παράλληλα νὰ προβάλλεται, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζει τὶς ἐλευθερίες τους. Αὐτὸς εἶναι νομίζουμε ὁ λόγος, πὺν βασικὸ μέλημα τοῦ συντάκτη τῆς ἐγκυκλίου εἶναι νὰ ὀρίσει τὰ θεολογικο-ιδεολογικὰ ὅρια τῆς κοινωνίας τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν, νὰ τοὺς ἐμψυχώσει καὶ νὰ χαλυβδώσει τὴ συνοχή τους.

Οἱ ὀρθόδοξοι ὥστόσο χριστιανοὶ εἶχαν ἀφήσει μὴν ἐκκλησιολογικὴ καὶ δογματικὴ ἐκκρεμότητα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, τὴν ὁποία θεώρησαν ὅτι εἶχε ἔρθει ἡ στιγμή —ἴσως καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς θρησκευτικῆς τους ἐλευθερίας— νὰ τὴν διακανονίσουν. Ἡ ἐκκρεμότητα ἦταν οἱ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας περὶ Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες μολονότι εἶχαν, στὴν πραγματικότητα, ἐλάχιστη λαϊκὴ ἀποδοχὴ ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους πληθυσμοὺς τῆς Ἀνατολῆς, διατηροῦσαν τὴ δογματικὴ τους σημασίαν ὡς ἀποφάσεις μιᾶς οἰκουμενικῆς συνόδου. Εἶχαν βέβαια τὴ σημασίαν τους· ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τοῦ ὁποίου γιὰ πολιτικοὺς λόγους εἶχε θελή-

σει νὰ τίς ἐφαρμόσει, ἐλάχιστες ἐλπίδες εἶχαν νὰ τηρηθοῦν στοῦ πλαίσιου τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Πρῶτα ἐπειδὴ ἐκεῖνοι ποὺ ἐπ'ἀνδρῶσαν τὸ μεταβυζαντινὸ Πατριαρχεῖο ἦταν φανατικά ἐναντίον τῆς ἰδέας νὰ ὑποταχθοῦν στὴν ἐξουσία τοῦ πάπα τῆς Ρώμης· καὶ ἔπειτα διότι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο συνέκλιναν οἱ ἀποψεις τοὺς μὲ τὰ συμφέροντα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐκκρεμοῦσε ὥστόσο ὁ νομικὸς χειρισμὸς τοῦ θέματος.

Ὁ Μάξιμος ἄρχισε ἐνέργειες, στηριζόμενος προφανῶς καὶ στοῦ πολιτικὸ κλίμα ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται, προκειμένου νὰ συγκληθεῖ μία σύνοδος ποὺ θὰ ἀκύρωνε τίς ἀποφάσεις τῆς Φλωρεντίας. Τὸ ἐγχεῖρημα ὥστόσο ἦταν νομικά καὶ πολιτικά δύσκολο: νομικά διότι οἱ ἀποφάσεις εἶχαν ληφθεῖ ἀπὸ μιὰ οἰκουμενικὴ σύνοδο καὶ μόνο μιὰ σύνοδος παρόμοιας τυπικῆς ἰσχύος μποροῦσε καταρχὴν νὰ τίς ἀλλάξει· καὶ πολιτικά ἐπειδὴ τὰ τρία πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς βρῖσκονταν τότε ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας.

Ἄν ὅμως δὲν ἐτίθετο κἄν ζήτημα νὰ συγκληθεῖ μιὰ οἰκουμενικὴ σύνοδος, θὰ μποροῦσε τουλάχιστον νὰ συγκληθεῖ μιὰ πανορθόδοξη σύνοδος, μὲ τὴ συμμετοχὴ ὅλων τῶν ὀρθόδοξων πατριαρχῶν, ποὺ θὰ προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ νομικοὺς τρόπους γιὰ νὰ κλείσει τὸ θέμα τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ποὺ εἶχε ἀποφασιστεῖ στὴ Φλωρεντία τὸ 1439. Ἐπρεπε ὅμως οἱ ἐκτὸς

τῶν ὁρίων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐδρεύοντες ὀρθόδοξοι πατριάρχες νὰ ταξιδέψουν ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἂν δὲν μποροῦσαν οἱ ἴδιοι νὰ παραστοῦν, ἔπρεπε νὰ ὀρίσουν ἐκπροσώπους, ὥστε ἡ σύνοδος νὰ προσλάβει πανορθόδοξο χαρακτηῖρα.

Πανορθόδοξη σύνοδος συγκλήθηκε τελικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 1483/1484, ὅταν ὁ θάνατος εἶχε πάρει τὸν Μάξιμο· ὅμως ἡ συμβολή του στὴν προετοιμασία τῆς ἀναγνωρίζεται μὲ τὸν πιὸ ἐπίσημο τρόπο, καθὼς τὸ ὄνομά του ἀναφέρεται στὸ προοίμιο τοῦ «συνοδικοῦ τόμου» ποὺ ἐκδόθηκε καὶ καταχωρίστηκε στὸν «ἱερὸν κώδικα» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως¹.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικότερα τὶς προπαρασκευαστικὲς ἐνέργειες στὶς ὁποῖες προέβη, μᾶς τὶς ἀποκαλύπτει ἓνα ὁδοιπορικὸ ποὺ ἔγραψε ὁ μητροπολίτης Σμύρνης Δανιήλ. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο «Διήγησις... καὶ περίοδος τῶν Ἀγίων Τόπων»², στὸ ὁποῖο ὁ Δανιήλ ἀναφέ-

1. «Ἡ ἀγία... καὶ οἰκουμενικὴ αὕτη σύνοδος, ἡ ἐπινεύσει καὶ χάριτι θεῆς καὶ συνδρομῇ τῶν μακαρίων καὶ ἀγιωτάτων πατριαρχῶν τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων Κωνσταντίνου συναθροισθεῖσα..., τοῦ ἤδη προαποικομένου, κυροῦ Μ α ξ ί μ ο υ καὶ τοῦ νῦν τοὺς οἶκας τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἰθύνοντος κυροῦ Συμεών, ὥρισε τὰ ὑποτεταγμένα». Βλ. τὴ νεότερη ἔκδοση τοῦ κεμένου τοῦ «συνοδικοῦ τόμου», Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ «Ἱερὸς Κώδιξ»..., σ. 123–133· τὸ προοίμιο στὶς σ. 124–125.

2. Τὸ ἔργο τοῦ Δανιήλ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν J. A. MINGARELLI, *Graeci codices manu scripti apud Nanios Patricos*

ρει, ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ του ἦταν νὰ ἐπισκεφθεῖ τὰ τρία ὁρθόδοξα Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Μαξίμου: «Τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξελθὼν τῇ ἐπιτροπῇ τοῦ ἀγιωτάτου ἐν πατριάρχαις κυρίου Μαξίμου», ἀναφέρει ὁ Δανιὴλ καὶ προσθέτει, «παρ' αὐτοῦ γὰρ ἐξαπεστάλην εἰς τὰ τρία τῆς Ἀνατολῆς Πατριαρχεῖα, χάριν ὑποθέσεων τινων συνδικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, τοῦ καιροῦ τοῦτο ἀπαιτοῦντος»¹. «Ὑποθέσεις», ἓνα τμήμα τουλάχιστον τῶν ὁποίων ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸν «συνδικὸν τόμον» μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Πανορθόδοξη Σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ ἀποφασίσαι τὴν ἀνατροπὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας οἱ τρεῖς ἄλλοι πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς τοὺς ὁποίους ἐπισκέφτηκε ὁ Δανιὴλ παρίστανται μὲ ἐξουσιοδοτημέ-

Venetos asservati, Μπολώνια 1784, σ. 282 κ.ἐ. Ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου δημοσίευσε ὁ ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, «Δανιὴλ μητροπολίτης Ἐφέσου ἢ Σμύρνης», *Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1843, σ. 185–193. Ἀκολούθησε ἡ ἔκδοσις τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Δανιὴλ μητροπολίτου Ἐφέσου Διήγησις καὶ περίοδος τῶν ἁγίων τόπων*, Βενετία 1875 καὶ τέλος τοῦ ΓΑΒΡΙΗΛ ΔΕΣΤΟΥΝΗ (μὲ ρωσικὴ μετάφρασις), «Διήγησις Δανιὴλ μητροπολίτου Ἐφέσου καὶ περίοδος τῶν ἁγίων τόπων», *Pravoslavnyi Palestinskij Sbornik* τ. 3, Πετροῦπολη 1884, σ. 1–23. Βλ. ἀκόμα Ν. ΒΕΗΣ, «Ἀντιβολαῖ βυζαντινῶν κειμένων», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 14 (1938), 338–341: τμήμα τοῦ ἔργου παραδίδεται καὶ στὸν κώδικα Phillipps 1617.

1. Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοσις ΓΑΒΡΙΗΛ ΔΕΣΤΟΥΝΗ, σ. 2.

νο εκπρόσωπό τους. Γιὰ τὸν Ἀλεξανδρείας ὑπογράφει ὡς εκπρόσωπός του ὁ ἴδιος ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Μάξιμου, ὁ Σμύρνης Δανιήλ· γιὰ τὸν Ἱεροσολύμων ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος, ἐνῶ εκπρόσωπος τοῦ Ἀντιοχείας ἦταν ὁ μητροπολίτης Νικαίας¹.

Τὴν ἔμμεση αὐτὴ σύνδεση τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Δανιήλ μὲ τὴν προπαρασκευὴ τῆς Πανορθόδοξης Συνόδου ἀπὸ τὸν Μάξιμο τὴν συμπληρῶνει ἐξάλλου ἓνα σημεῖωμα τοῦ 15ου αἰῶνα πὺν ἔχει ἀπομνημονεύσει σὲ χειρόγραφό του ὁ Νικόλαος Καρατζάς, ἓνας λόγιος Φαναριώτης τοῦ 18ου αἰῶνα². Πρόκειται γιὰ κείμενο ἀντλημένο ἀπὸ κάποια παραλλαγή τοῦ πιὸ πάνω ἔργου τοῦ Δανιήλ, παραλλαγή πὺν σήμερα λανθάνει ἀλλὰ πὺν τὸ κείμενό της τὸ διέσωσε ὁ Νικόλαος Καρατζάς. Σὲ χειρόγραφο κώδικα πὺν συγκρότησε τὸν 18ο αἰ. προκειμένου νὰ συλλέξει σὲ αὐτὸν ὅ,τι σχετικὸ μὲ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, ἀντέγραψε καὶ τμῆμα τῆς παραλλαγῆς τοῦ ἔργου τοῦ Δανιήλ. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Καρατζᾶ, ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Στέφανου Καραθεοδωρῆ καὶ τοῦ γιοῦ του

1. Βλ. τὰ σχετικὰ στὴ νεότερη ἔκδοση τοῦ «συνοδικοῦ τόμου» πὺν ἔχουμε ἀναφέρει στὴ σ. 106, σημ. 1.

2. Γιὰ τὸν Καρατζᾶ καὶ τὴ βιβλιοθήκη του βλ. πρόχειρα ὅσα ἀναφέρονται στὴ μελέτη ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ καὶ οἱ περιπέτειες τοῦ χειρογράφου Paris. Suppl. gr. 1375», *Ἑλληνικά* 49 (1999), 61–64 καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία.

Ἀλέξανδρου, βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη με τὸν ταξινομικὸ ἀρ. 19¹. Στὸ φ. 239^ν διαβάζουμε τὴν ἐπιγραφή τοῦ Καρατζᾶ καὶ τὴ μνεία τῆς πηγῆς ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ τὸ κείμενο: «Περὶ τῆς ἐν Φλωρεντίας συνόδου, ὅτι ἠκυρώθη συνοδικῶς καὶ ἀναθέματι καθυπεβλήθη. Δανιὴλ ὁ Ἐφέσου [ἐν] λόγῳ ἱστορικῶ περὶ τῆς Ἀγίας Πόλεως». Καὶ στὴ συνέχεια τὰ ἀκόλουθα, διαφωτιστικὰ γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ: «Φθάσαντες τοίνυν αὐθις εἰς Αἴγυπτον, καὶ δι' ἃ μάλιστα ἀπεστάλημεν ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα πρὸ ὀλίγον ἀσχοληθέντες μετὰ τοῦ ἐκείσε ἀγιοτάτου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, καὶ ταῦτα νεύσει θεῖα κατωρθωκότες —ἐντεῦθεν γὰρ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀκυρωθῆναι συνόδῳ οἰκουμενικῇ ψήφῳ ἔναγχος παρὰ τῆς καθ' ἡμᾶς καθολικῆς ἐκκλησίας τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ τῆς Ἰταλίας προσυστάσαν ἄθεσμον σύνοδον τὴν λατινικὴν»².

1. Βλ. τὴν πρόσφατη περιγραφή τοῦ χειρογράφου στὸ ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΛΑΠΠΑ–ΖΙΖΗΚΑ – ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ–ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, *Κατάλογος ἐλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος – 16ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1991, σ. 23–29· στὴν τελευταία σελίδα παρατίθεται ἐκτενὴς βιβλιογραφία γιὰ τὸ χειρόγραφο.

2. Τὸ κείμενο ἀπὸ αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ–ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «V kotorom godu Smirnskij mitropolit Daniil posetil Sviatuyu Zemlyu?», *Soobschenija Imperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obschestva*, τ. 4, Πετρούπολη 1893, σ. 632–633. Παρόλο τὸ ἐρώτημα ποὺ ἔθεσε ὁ Παπαδόπουλος στὴν πιὸ πάνω ἐργασία του («Ποιὸ ἔτος ὁ μητροπολίτης Σμύρνης Δανιὴλ ἐπισκέφθηκε τοὺς Ἁγίους Τόπους»), δὲν μπόρεσε νὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια τὸ χρόνο τοῦ ταξιδιοῦ του· ὑπολόγι-

Ἀνάλογα προφανῶς κατόρθωσε καὶ στὰ ἄλλα δύο πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, ἀφοῦ οἱ πατριάρχες Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων συναίνεσαν γιὰ τὴ σύγκληση τῆς Συνόδου καὶ ὄρισαν τοὺς ἀντιπροσώπους τοὺς ποὺ συνυπέγραψαν, ὅπως εἶδαμε, τὶς ἀποφάσεις τῆς Πανορθόδοξης Συνόδου.

Ἄς σημειωθεῖ τέλος πὼς τὴ νομικὴ βάση πάνω στὴν ὁποία θὰ στηριχθεῖ ἡ ἀνατροπὴ τῶν ἀποφασισθέντων στὴν Φλωρεντία, ὅτι δηλαδή ἡ σύνοδος αὐτὴ ἀπέκλινε ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία καὶ πὼς ἡ Σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶχε παρὰ νὰ τὴν παραμερίσει καὶ νὰ ἐπανέλθει στὴν βασιλικὴ ὁδὸ τῆς παράδοσης, τὴ βρίσκουμε ἐν σπέρματι διατυπωμένη στὸ γράμμα ποὺ ὁ Μάξιμος ἔστειλε στὸ δόγη τῆς Βενετίας τὸ 1480¹: «ἡ καθολικὴ σύμπασα τῆς Ἀνατολῆς Ἐκκλησία... τοῖς παρὰ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων παραδεδομένοις ἐμμένονσα καὶ ἐμμένουσα, καὶ μηδὲν ὅλως μεταποιήσασα ἢ παραχαράξασα, τὴν τε αἰδῶ φυλάττουσα καὶ τιμῇ τὴν εἰς τοὺς θεοφόρους Πατέρες καὶ τοὺς σεπτοὺς Ἀποστόλους, καὶ τὸ τέλειον καὶ ἀνελλιπὲς

σε μόνο πὼς πρέπει νὰ ἔγινε στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ 1476 καὶ τὸ 1481 (σ. 635). Τὸ 1481 πάντως πρέπει νὰ θεωρηθεῖ *terminus ante quem* διότι ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτὴ ὁ Δανιὴλ μαρτυρεῖται ὡς μητροπολίτης Ἐφέσου.

1. Τὸ χωρίο στὴ σ. 176 τῆς πρώτης ἔκδοσης καὶ στὴ σ. 282 τῆς ἐπανέκδοσης.

τῆς πίστεως τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ συμβόλῳ βλέπουσα». Ἄλλο ἓνα ἐπιχείρημα πού δείχνει πὼς ὁ Μάξιμος προετοίμασε ὄχι μόνο τὰ ὀργανωτικά τῆς Πανορθόδοξης Συνόδου ἀλλὰ καὶ τὴ νομικὴ τῆς βάσι.

Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τὶς πρόδηλες συνέπειες πού φαίνεται νὰ ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὶς στοχαστικὲς προσαρμογὲς πού ἐπιχειρήθηκαν ἀπὸ τὸ 1474 ὥς τὰ τέλη τῆς πατριαρχίας τοῦ Μαξίμου, συνέπειες πού τὶς παραδίδουν ἔγγραφα τεκμήρια τῆς ἐποχῆς, ὑπάρχουν καὶ κάποιες ἄλλες συνέπειες γιὰ τὶς ὁποῖες εἴτε δὲν σώζονται ἔγγραφα τεκμήρια σύγχρονα μὲ τὰ γεγονότα εἴτε σώζονται μὲν πηγὲς στὶς ὁποῖες ὅμως δὲν δηλώνεται ρητὰ ἡ σύνδεσή τους μὲ ὅσα συνέβησαν τὴν περίοδο αὐτή. Δύο παραδείγματα, ἓνα ἀπὸ κάθε περίπτωση, θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἐλέγξουμε καλύτερα τὴν ἐκτίμηση πού κάναμε. Τὸ πρῶτο παράδειγμα θὰ τὸ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὰ διοριστήρια ἔγγραφα τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς γιὰ τοὺς ἐκάστοτε πατριάρχες πού συντάχθηκαν μετὰ τὸ 1474 καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὶς σχέσεις πού ἄρχισε νὰ ἀποκτᾷ τὸ Πατριαρχεῖο μὲ τὴν ἀθωνικὴ κοινότητα μετὰ τὴν ἐπίσημη ἀνατροπὴ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας τὸ 1483/1484.

Εἶναι βέβαιον πὼς ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχὴ ἐξέδιδε ἓνα βεράτι γιὰ κάθε νέο ἢ ἐπανεκλεγόμενο ὀρθόδοξο πατριάρχη· εἶναι βέβαιον, μολονότι δὲν σώζονται τὰ διοριστήρια ἔγγραφα γιὰ τοὺς πατριάρχες τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν πού ἀνέλαβαν τὸ Πατριαρχεῖο

Κωνσταντινουπόλεως τὰ πρῶτα τριάντα περίπου χρόνια μετὰ τὴν Ἀλωση γιὰ νὰ τὸ μαρτυρήσουν. Μποροῦμε ὥστόσο νὰ θεωρήσουμε γεγονὸς τὴν ἔκδοση τέτοιων ἐπισήμων ἐγγράφων, ἀφοῦ μὲ βεράτι γινόταν, καὶ πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν Ἀλωση, ὁ διορισμὸς τῶν χριστιανῶν ἀρχιερέων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀσκήσουν τὰ πνευματικά τους καθήκοντα σὲ ἐδάφη κατακτημένα ἤδη ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ, ὅπως βεβαιώνουν διακεκριμένοι τουρκολόγοι, δὲν ἦταν ἀντίθετη μὲ τὴ μουσουλμανικὴ ἀντίληψη περὶ κράτους¹ ποὺ συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν Ἀλωση.

Τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο βεράτι γιὰ ὀρθόδοξο πατριάρχη χρονολογεῖται στὸ 1483², ἀφοῦ δηλαδὴ τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε ἐμπλακεῖ στοὺς φορολογικοὺς μηχανισμοὺς καὶ εἶχε ἐπέλθει ἡ ἀλλαγὴ στὶς σχέσεις του μὲ τὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο. Καθὼς ὁμως δὲν σώζεται,

1. Βλ. HALIL INALCIK, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Polulation of Istanbul and the byzantine Buildings of the City», *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1969–1970), 237.

2. Τὸ κείμενο τοῦ ἐπίσημου ὀθωμανικοῦ ἐγγράφου ἔχει δημοσιευτεῖ δύο φορές· ἡ πρώτη μὲ ἀπόδοση τοῦ κειμένου στὰ γερμανικά (GEORGIOS SALAKIDES, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische edition und wissenschaftlicher Kommentar*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 31–38) καὶ ἡ δευτέρη μὲ ἑλληνικὴ μετάφραση (ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικά ἔγγραφα γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ἑκκλησίᾳ (1483–1567)*, Ἀθήνα 1996, σ. 157–162).

ὅπως εἶπαμε, κείμενο βερατίου ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο, δὲν μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε τεκμήρια ἀπὸ μιὰ συγκριτικὴ μελέτη τῶν κειμένων τους. Ὑπάρχουν ὥστόσο στὸ ἀρχαιότερο αὐτὸ σωζόμενο κείμενο τοῦ 1483 κάποια στοιχεῖα τὰ ὁποῖα, προφανῶς, δὲν ὑπῆρχαν στὰ προηγούμενα. Ἄς παρακολουθήσουμε τρία τέτοια ἀποσπάσματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν φορολογικὴ λειτουργία ποὺ ἀνέλαβε τὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὸ 1474 καὶ τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν βερατίων ποὺ ἐκδόθηκαν γιὰ πατριάρχες ποὺ διορίστηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ χρονικὸ αὐτὸ ὄριο.

«Ὁ Συμεών», δηλώνεται στὸ σωζόμενο βεράτι ποὺ ἐκδόθηκε ἐπ' εὐκαιρία τῆς τρίτης ἀνόδου του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, διορίστηκε «Πατριάρχης στήν θεοφρούρητη Κωνσταντινούπολη καὶ ὑπεύθυνος νὰ παραδίδει στὸ ἡγεμονικὸ θησαυροφυλάκιο κάθε γιορτὴ τῶν Χριστιανῶν 2.000 φλουριά»¹. «ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν [= τὸν πατριάρχη] κανεῖς νὰ μὴν ὑπεισέρχεται καὶ νὰ μὴν ἀνακατεύεται γιὰ τὸ χρὲς τῶν ἐκκλησιῶν ἀνάμεσα στὸν πατριάρχη καὶ τοὺς μητροπολίτες καὶ τοὺς παπάδες»². Τέλος, κατὰ τὸ κείμενο πάντα τοῦ βερατίου, ἐντέλλονται ὄργανα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους νὰ διευκολύνουν τὸν πατριάρχη, ἀλλόθρη-

1. Ἀντλοῦμε τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ βερατίου καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου του στὰ ἑλληνικά, ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα...*, σ. 157.

2. *Στὸ ἴδιο*, σ. 158.

σκο ἄλλὰ φορέα μιᾶς ὑψίστης σημασίας λειτουργίας γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο, τῆς φορολογικῆς λειτουργίας, νὰ φέρει σὲ πέρας τὰ φορολογικὰ καθήκοντά του: «οἱ ἐκάστοτε καδῆδες πρέπει νὰ παίρνουν ἀποφάσεις νὰ παραδίδουν τοὺς φόρους ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ Πατριαρχεῖο, ὅποιοιδήποτε κι ἂν εἶναι στὸ κάθε βιλαέτι»¹.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ φορολογικὴ ὑποχρέωση καὶ τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὴν ἐνσωματώνονται πλέον στὸ ἐπίσημο διοριστήριο ἔγγραφο τοῦ ἐκάστοτε πατριάρχου, ὁ ποῖος, ὕστερα ἀπὸ τὶς ρυθμίσεις τοῦ 1474, γίνεται παράγοντας τοῦ ὀθωμανικοῦ φορολογικοῦ συστήματος.

Αὐτὴ ἡ διόλου εὐκαταφρόνητὴ ἐξέλιξη γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς θέσης τοῦ πατριάρχου καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν ἐνδυνάμωση τῆς θέσης τοῦ Πατριαρχείου, βασικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων πολιτικοῦ θεσμοῦ γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὀφείλεται ἐν πολλοῖς στὴν πρωτοβουλία ποὺ ἐκδηλώθηκε τὸ 1474. Ἡ πρωτοβουλία ὅμως αὐτὴ δὲν εἶχε μόνον ἀγαθὲς συνέπειες· γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀνταποκριθεῖ ὁ πατριάρχης στὸ νέο ρόλο του καὶ νὰ λειτουργήσῃ ἀπρόσκοπτα ὁ θεσμὸς ἔπρεπε οἱ χριστιανοὶ νὰ ὑποβληθοῦν σὲ πρόσθετα οἰκονομικὰ βάρη. Ἴσως αὐτὸ νὰ ὑπονοεῖ ὁ Μάξιμος Γ' ὅταν, στὸ γράμμα ποὺ ἔστειλε στὸν δόγη

1. Στὸ ἴδιον, σ. 159.

τῆς Βενετίας τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1480 καὶ στὸ ὁποῖο ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ, δηλώνει: «εἰ δέ γε καὶ χρήματα διδόασιν οἱ [νῦν] Χριστιανοὶ ὑπὲρ τῆς συστάσεως τῆς ἐκκλησίας, οὐ ψόγου τοῦτο καὶ κατηγορίας ἐστὶν ἄξιον, ἀλλ' ἐπαίνων καὶ ἐγκωμίων. Μαρτυρικὴν γὰρ προαίρεσιν καὶ γνώμην αὐτὸ τοῦτο παριστᾷ· καὶ οἱ μάρτυρες, ἴν' ἡ πίστις φυλαχθῇ, ζωὰς καὶ αἵματα προεδίδουν, οἱ δέ γε Χριστιανοὶ νῦν ἀντὶ αἱμάτων χρήματα διδόασιν, ἴν' ἡ πίστις φυλαχθῇ καὶ συνάγηται εἰς ἴσον ἐκείνοις»¹.

«Υπὲρ τῆς συστάσεως τῆς ἐκκλησίας» δίνονται τὰ χρήματα κατὰ τὸν Μάξιμο, ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει πὼς τὰ ποσὰ αὐτὰ δὲν δαπανῶνται γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου ἀλλὰ γιὰ τὴ στήριξη τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πληρωμὴ κεφαλικοῦ φόρου ἀπὸ χριστιανούς ποὺ ζοῦσαν στοὺς κόλπους μουσουλμανικῶν κοινοτήτων δὲν ἀποτελεῖ φαινόμενο τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης, εἶναι φαινόμενο παλαιό· τὸ νέο ἦταν ἡ λειτουργία τοῦ Πατριαρχείου, ἑνὸς θεσμοῦ ποὺ ἐπέτρεπε στὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας νὰ ἔχει δική του θεσμικὴ συγκρότηση ἢ ὁποῖα ἀπλωνό-

1. Βλ. τὸ χωρίο στὴν ἔκδοση G. M. THOMAS, σ. 76 στ. 22-23 καὶ σ. 78 στ. 1-5· καὶ στὴν ἀναδημοσίευση τῶν FR. MIKLOSICH – IOS. MÜLLER, *Acta et Diplomata*..., σ. 282.

ταν σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἐπικράτεια, δικό του σύστημα δικαίου γιὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῶν βιοτικῶν σχέσεων καὶ παράλληλα ἓναν μηχανισμό ἐξουσίας ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ διατήρηση τῆς συνοχῆς αὐτῆς τῆς κοινωνίας.

Τὸ δεύτερο παράδειγμα τὸ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς οἱ σχέσεις τῆς ἀθωνικῆς μοναστικῆς κοινότητος μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως στὰ πρῶτα τριάντα χρόνια μετὰ τὴν Ἑλωση, ἀπὸ ἀνύπαρκτες ὡς ἀραιές, γίνονται μετὰ τὸ 1484 στενές: ἁγιορεῖτες μοναχοὶ ἀρχίζουν νὰ ἀναλαμβάνουν τὴ διοίκηση μητροπόλεων τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου, γιὰ νὰ φθάσουν νὰ γίνουν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς καὶ πατριάρχες, ἐνῶ παρακολουθοῦμε ἀθωνικὲς μονὲς νὰ προσφεύγουν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν τους ἀλλὰ καὶ ἡ ἀθωνικὴ κοινότητα στὸ σύνολό της νὰ ἀναγνωρίζει, στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, μὲ τρόπο πανηγυρικὸ τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Πατριαρχείου.

Ἡ ἀναφορὰ κάποιων συγκεκριμένων περιπτώσεων θὰ μᾶς δώσει τὴν πυκνότητα τοῦ φαινομένου ποὺ ἐξαγγείλαμε. Ὁ μοναχὸς τῆς μονῆς Διονυσίου Νήφων θὰ γίνῃ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ στὴ συνέχεια, στὰ τέλη τοῦ 1486, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως¹. ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Βατοπεδίου

1. Δὲν σώζεται ἡ πράξη ἐκλογῆς του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ἔχει ἀπομνημονευθεῖ στὴν *Ἑκθεσιν Χρονικὴν* ἀλλὰ καὶ στὶς παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ τοῦ 1570, σὲ ὅλες του τὶς μορφές.

ου Μανασῆς θὰ ἐκλεγεί, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1486, μητροπολίτης Σερρών, θὰ τύχει ἰδιαίτερης τιμῆς καθὼς θὰ τοῦ δοθεῖ ὁ «τόπος» τοῦ Κυζίκου¹, καὶ θὰ ἐκλεγεί τὸ 1491 πατριάρχης μὲ τὸ ὄνομα Μάξιμος².

βλ. γιὰ παράδειγμα *Ἐκθεσις Χρονική* (ἔκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ...), σ. 45 στ. 16–17. Ὁ Νήφων ἐξελέγη Θεσσαλονίκης πρὶν ἀκόμα ἡ Πανορθόδοξη Σύνοδος τοῦ 1483/1484 ὁλοκληρώσει τὶς ἐργασίες της, ἀφοῦ ὁ Νήφων συνυπογράφει τὸν σχετικὸ «συννοδικὸν τόμον» ὡς Θεσσαλονίκης καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Ἀγκύρας (βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερός κώδιξ»...*, σ. 128 στ. 95–96 καὶ σ. 136 στ. 28). Πὰ τὸν πιθανὸ χρόνον ἐκλογῆς του στὴ μητρόπολη Θεσσαλονίκης βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Dionysiou...*, σ. 165.

1. Ἡ «συννοδικὴ πράξις» τοῦ Σερρών Μανασῆ, μὲ τὴν ὁποία τοῦ ἀπονέμεται καὶ ὁ «τόπος» τοῦ Κυζίκου στὴν ἐθιμοταξία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου καὶ δὲν ἔχει ὡς σήμερα δημοσιευθεῖ. Πὰ τοὺς λόγους πού ἡ πράξη αὐτὴ σώζεται σὲ αὐτὸ τὸ Ἀρχεῖο βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ Ἅγιον Ὄρος στὰ σωζόμενα πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῆς πρώτης μετὰ τὴν Ἀλωση περιόδου (1454–1500)», *Ὁ Ἄθως στοὺς 140 – 160 αἰῶνες* [Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 4], Ἀθήνα 1997, σ. 90 σημ. 3.

2. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ νέος πατριάρχης ἦταν κάποτε ἀγιορείτης τὸ διασφάζει καὶ τὸ τονίζει ἡ *Ἐκθεσις Χρονική*: «ἐποίησεν γὰρ παραιτήσιν ὁ κύρι Διονύσιος...· γέγονε δὲ πατριάρχης ὁ Σερρών ὃ ὄνομα Μανασῆς, μετονομάσαντες αὐτὸν Μάξιμον, ἦν γὰρ Ἀγιορείτης» (ἔκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ...), σ. 56 στ. 4–7. Τὴν ἴδια λίγο πολὺ διατύπωση χρησιμοποιοῦν καὶ τὰ ἄλλα Χρονικὰ τοῦ 16ου αἰῶνα· γιὰ παράδειγμα, *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως* (ἔκδ. Μ. CRUSIUS, *Turcograecia...*), σ. 39: «καὶ ἦν ἀγιορίτης» καὶ *Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία* (ἔκδ. Μ. CRUSIUS, *Turcograecia...*), σ. 142: «Ἦτον δὲ ἀπὸ τὸ ἅγιον ὄρος».

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1485 μητροπολίτης Σερρών θὰ ἐκλεγεῖ «ὁ ἁγιορίτης» Μακάριος¹, ἐνῶ τὸ 1489/1490 ὁ πρωτοσύγκελος τῆς μονῆς Βατοπεδίου Μεθόδιος θὰ ἐκλεγεῖ μητροπολίτης Βερροίας².

Στὰ 1486 τὸ συνοδικὸ δικαστήριό τῆς Κωνσταντινούπολης ἀποφαίνεται γιὰ κάποια κτηματικῆς φύσης διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἀθωνικῶν μονῶν Ἰβήρων καὶ

1. Τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου καὶ ἡ ιδιότητά τοῦ «ἁγιορίτη» ἀναφέρεται στὴν «συνοδικὴν πράξιν» τοῦ διαδόχου τοῦ Μανασῆ: «ἡ ἁγιοτάτη τῶν Σερρών μ(η)τρόπολις εἶχε μὲν μέχρι τοῦ πέρυσι χρόνου», ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο ποὺ ἔχει χρονολογία Σεπτέμβριος 1486, «τὸν αὐτῆς πν(ευματ)ικῶς προϊστάμενον καὶ γνησίως τὸν τότε κοιμηθέντα μακαρίτην ἐκείνον κῆρ Μακάριον τὸν ἁγιορίτην». Τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν ἐπισκοπικὸ κατάλογο τῆς μητροπόλεως Σερρών, ἴσως ἐπειδὴ ἡ πηγὴ ποὺ σώζει τὴ σχετικὴ πληροφορία, ἡ «συνοδικὴ πράξις» τοῦ Μανασῆ, ἔχει μείνει ἀνέκδοτη.

2. Στὸ ἴδιο Ἀρχεῖο, τῆς μονῆς Βατοπεδίου, σώζεται τὸ πρωτότυπο τῆς «συνοδικῆς πράξεως» τὴν ὁποία ἐξέδωσε τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Μεθοδίου ὡς Βερροίας. Τὸ κείμενό της ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, «Πράξεις τοῦ Μεθοδίου Βερροίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 38 (1918), 229–230, ἀπὸ ἀντίγραφο —γεμάτο παραλείψεις καὶ παραναγνώσεις— ποὺ τοῦ προμήθευσε ὁ βατοπεδινὸς Ἀνθίμος. Ὁ Γεδεὼν ἐξηγεῖ γιὰτί καὶ ὕστερα ἀπὸ ποιῆς διαδικασίες ὁ Μεθόδιος βρέθηκε νὰ εἶναι ὑποψήφιος γιὰ τὴ μητρόπολη Βερροίας. Στὸ θέμα τῆς ἐκλογῆς ἀθωνικῶν μοναχῶν σὲ ἀρχιερατικὰς θέσεις, γιὰ τίς ὁποῖες ἦταν ἀναγκαῖα ἡ καταβολὴ ἐνὸς χρηματικοῦ ποσοῦ πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση γιὰ τὴν ἐκδοσὴ ἐνὸς βερατίου, θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐπανέλθουμε.

Χιλανταρίου· εἶναι ἡ πρώτη, ὅσο γνωρίζουμε, φορὰ πὺν ἄθωνικὲς μονὲς ἀναγνωρίζουν καὶ προσφεύγουν στὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὴ λύση διαφορῶν τους.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1498, ἔχει καταγραφεῖ καὶ ἡ ἐπίσκεψη τοῦ πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τοῦ Βατοπεδινοῦ Κοσμᾶ, στὴν Κωνσταντινούπολη. Δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἐθιμοτυπικὴ ἐπίσκεψη ἀλλὰ γιὰ τὴν κορυφαία στιγμή στὶς σχέσεις τῆς ἄθωνικῆς μοναστικῆς κοινότητος μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸν Δεκέμβριο λοιπὸν τοῦ 1498 καταχωρίζεται στὸν ἐπίσημο κώδικα τοῦ Πατριαρχείου ἓνα σημείωμα¹ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὅτι ὁ πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὁρους παρουσιάστηκε στὴ σύνοδο καὶ ἐνεφάνισε ἓνα «γράμμα σηγιλιῶδες παλαιγενὲς»² στὸ ὁποῖο περιγράφονταν ὁ τρόπος ἐκλογῆς καὶ «χειροτονίας» τοῦ πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως. Στὴ συνέχεια περιγράφονταν οἱ ἐξουσίες τοῦ πρώτου ἔναντι τῶν ἡγουμένων τῶν ἄλλων ἄθων-

1. Βλ. τὸ κείμενο πὺν καταχωρίστηκε στὸ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ «*Τερὸς Κῶδιξ*»..., σ. 164–165.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν «Τόμον [ἢ Νόμον] καὶ τύπον τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τοῦ Πρωτάτου» πὺν φέρεται νὰ ἐκδόθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1394· βλ. πρῶχειρα τὸ κείμενό του στὴν ἔκδοση PH. MEYER, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λιψία 1894, σ. 195–203. Πὰ τὴν ἀμφίβολη γνησιότητα τοῦ ἐγγράφου βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἐπόμενη σημείωση.

νικῶν μονῶν —πλήν τοῦ ἡγουμένου τῆς Μεγίστης Λαύρας ὁ ὁποῖος «χειροτονεῖται», καὶ αὐτός, ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Τέλος καταγράφεται ὅτι στὸ «γράμμα» ἀναφερόταν πῶς «τὰ εὕρισκόμενα τῶ... Ὅρει στ(αυ)ροπήγια» ὀφείλουν νὰ «μνημονεύωσι τὸ τοῦ π(ατ)ριάρχου ὄνομα».

Στὸ ἐρώτημα ποὺ ὑπέβαλαν στὸν πρῶτο, «πῶς μὴ καὶ πρότερον τὴν γραφὴν ἐπεδείξατε», ἡ ἀπάντησή του ἦταν ὅτι τὸ γράμμα τὸ εἶχαν ἀποκρύψει κάποιοι «πρὸ χρόνων τινῶν»· ἐντοπίστηκε πρόσφατα, παρουσιάστηκε στὴ σύναξη καὶ ἀποφάσισαν νὰ τὸ παρουσιάσουν, νὰ στείλουν μάλιστα γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὸν πρῶτο στὴ Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν πατριάρχη συγχώρεση —καθὼς ἀπειλοῦνταν μὲ ἀφορισμὸ καὶ καθαίρεση, σύμφωνα μὲ τὸ «γράμμα», ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἀκολουθοῦσαν ὅσα ὀρίζονταν σὲ αὐτὸ— καὶ νὰ πορευτοῦν ἔκτοτε σύμφωνα μὲ ὅσα τὸ «παλαιγενὲς» αὐτὸ γράμμα ὀριζε. Ἡ σύνοδος δέχτηκε τὸ αἶτημα τῆς κοινότητος καὶ ὁ Ἰωακείμ Α' ἀπέλυσε μὲ τὴν ἴδια χρονολογία πιττάκιο πρὸς τοὺς ἁγιορεῖτες γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσει τὰ παραπάνω καὶ νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν πιστὴ τήρηση στὸ ἐξῆς ὅσων ὀρίζονταν στὸ «γράμμα»¹. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων εἶχε πλέον φθάσει στὸ ὑψηλότερο σημεῖο της.

1. Τὸ πιττάκιο τοῦ Ἰωακείμ δημοσίευσε ὁ ΡΗ. MEYER, *Die Haupturkunden...*, σ. 210-212. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ μὲ σοβαρὰ

Στὸ ἐρώτημα, ποιὸ ἦταν τὸ ἀποφασιστικὸ γεγονὸς, ἐκεῖνο πὺ ἀλλάξε τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ θέρμανε τὶς σχέσεις τους, νομίζουμε πὺς ἀνάμεσα στὰ πολλὰ τὰ ὁποῖα συνέτειναν στὴν ἀνάπτυξη σχέσεων μεταξὺ τῆς ἀθωνικῆς κοινότητος καὶ τοῦ Πατριαρχείου τὸ κορυφαῖο καὶ καταλυτικὸ γεγονὸς ἦταν ἡ ἀνατροπὴ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας τὸ 1483/1484 μὲ «συνοδικὸ τόμο»· καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἀπὸ σύμπτωση πὺ ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτὴ καὶ ὕστερα ἀναπτύσσονται καὶ πυκνώνουν οἱ σχέσεις τῆς σημαντικότερης μοναστικῆς κοινότητος μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν.

Οἱ στοχαστικὲς προσαρμογὲς γιὰ τὶς ὁποῖες μιλήσαμε δὲν ἔφεραν μόνον εἰρήνῃ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν, ὅπως τὸ ἀφηγεῖται ὁ ἐκκλησιαστικὸς χρονογράφος: «πατριαρχεύοντος... τοῦ κυροῦ Μαξίμου τοῦ λογίου, τὰ τῆς ἐκκλησίας ἅπαντα εἰρηνικῶς διέκειντο, παυσαμένων πάντων τῶν σκανδάλων»¹ ἀλλὰ ἀφαίρεσαν καὶ τὰ δογματικὰ ἐμπόδια γιὰ τὴ συνεργασία κορυφαίων παραγόντων τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν.

ἐπιχειρήματα πὺς τὸ γράμμα πὺ ὁ πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὁρους παρουσίασε στὸ Πατριαρχεῖο δὲν ἦταν γνήσιο· βλ. τὰ σχετικὰ, μὲ παραπομπὲς στὴν βιβλιογραφία, στὴ μελέτη Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ Ἅγιον Ὁρος...», σ. 97-98.

1. Βλ. *Ἐκθεσις Χρονικὴ* (ἔκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ...), σ. 35.

Βέβαια, ἡ Ἱστορία δὲν σταμάτησε ἐκεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα, καθὼς ὁ θάνατος τοῦ Πορθητῆ ἔφερε νέους ιδεολογικοὺς προσανατολισμοὺς στὴν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία, νέες προσαρμογὲς θὰ χρειαστεῖ νὰ γίνουν. Τὰ πρῶτα ὅμως, ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴ μετέπειτα πορεία τῆς ὀρθόδοξης κοινωνίας, βήματα εἶχαν ἤδη διανυθεῖ.

Πίνακες

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

πού χρησιμοποιούνται στους πίνακες

ἀρχ.π.	: ἀρχιεπίσκοπος	μν.	: μονή
μ.	: μητρόπολη, μητροπολίτης	μνχ.	: μοναχός
μγ.	: μέγας	πατρχ.	: πατριάρχης

Γενικὸ εὐρετήριον

Ἀγαλλιανὸς Θεόδωρος, μγ.
χαρτοφύλαξ 36, 81, 101	Ἀλεξανδρείας πατερχ. 108, 109
ἀμάρτημα 60
Ἀγαρηνοὶ 87, 88	Ἀμπέρτος Μαννουήλ, «ἄρ-
χων» 42
Ἀγία Γραφή 69· βλ. καὶ Πίνακα
πηγῶν	ἀνάδοχος 64, 76
Ἅγιοι Τόποι 106, 109	ἀνάθεμα 78
ἁγιορείτης μνχ. 116, 117, 118,
120	Ἀνατολῆς πατριαρχεῖα 105,
107, 110
ἀδελφοποιά 63, 92, 93	Ἀνθιμος, μνχ. μν. Βατοπεδίου
118
ἄδου πύλαι 56	Ἀντιοχείας πατερχ. 108, 110
Ἄθως, ἁθωνικὴ κοινότης 111,
116, 117, 118, 119, 121· βλ.
καὶ μν. Βατοπεδίου, Διονυ-
σίου, Ἰβήρων, Μ. Λάυρας,
Χιλανταρίου, ἁγιορείτης
μνχ., πρῶτος Ἅγιου Ὁρους	ἀποδημία πατερχ. 67
Αἴγυπτος 109	Ἀπόστολος 58, 59, 61, 62·
Ἁγίων Ἀποστόλων κανό-
νες· βλ. Πίνακα πηγῶν
αἵρετικὸς 77, 78	Ἀριστάρχης Σταυράκης 43
	ἀριστοκρατία βυζαντινὴ 36
	Ἀρμένιοι 77

Μὲ πλάγια σημειώνονται οἱ λέξεις πού ἀπαντῶνται καὶ στὸ κείμε-
νο τῆς ἐγκυκλίου. Δὲν ἀποδελτιώνονται λέξεις πού διατρέχουν
ὅλο τὸ κείμενο, ὅπως: Ἑλωση Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη
καὶ κώδικας Φλωρεντίας, ἐγκύκλιος, Μ. Ἐκκλησία, Μάξιμος Γ',
Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

ἀρσενοκοίτης 59	85· ἀθέμιτος, παράνομος 64,
Ἀρχαία Ελλάδα 93	80, 81, 89
ἄρχων 42, 66· βλ. καὶ Ἀμπέρτος	Γεδεών Μαννουήλ 35, 118
Μαννουήλ	Γεννάδιος Σχολάριος, πατερχ.
ἄταφος 64, 80· βλ. καὶ ταφή	67, 69, 98, 99, 101, 102
αὐτονομία τῆς Ἐκκλησίας 68,	γένος 62, 70, 91
75, 88	Γκίνης Δημήτριος 83
ἀφορισμός, ἀφορίζω 62, 64, 65,	γοητεῖαι 65, 94
79, 80, 84, 86, 91, 120· ἄρση	
42, 43	δαίμων 60
	δανείζω 63, 90
Βαλσαμών Θεόδωρος 88· βλ.	Δανιήλ, μ. Σμύρνης 106, 107,
καὶ Πίνακα πηγῶν	108, 109, 110
βάπτισμα, βαπτίζω 60, 64, 87,	Δανιδ 60
88, 92	Δεσποτάτο Μορέως 9
Βατοπεδίου μν. 116, 118, 119·	δεσποτικάι ἑορταί 64, 79
βλ. καὶ Ἄνθιμος, Κοσμάς,	διαζεύγιον, διάζευξις 62, 63,
Μανασής, Μεθόδιος	65, 80, 82, 83, 89· διαζύγιο
Βενετίας δόγης· βλ. Mocenigo	συναινετικό 83
βεράτι 111, 112, 113, 118	διευλύτωσης 44, 65, 84, 85
Βερροίας μ· βλ. Μεθόδιος	δίκαιο βυζαντινὸ 75, 80, 81, 82,
Βλάσταρης Ματθαῖος 64, 88·	86, 87, 103· γάμου 80, 84·
βλ. καὶ Πίνακα πηγῶν	ἐκκλησιαστικὸ 93· μουσουλ-
βλασφημία 59	μανικό, ὀθωμανικό 75, 79,
Βυζάντιο 93	80, 84, 99
	Διονύσιος Α', πατερχ. 42, 72, 73
Γαλακτίων, πρόεδρος Ἑρα-	Διονυσίου μν. Ἀγίου Ὁρους
κλείας 37, 38	43, 116· βλ. καὶ Νήφων
Γαλησιώτης Γεώργιος, μγ.	δόγης Βενετίας· βλ. Mocenigo
σκευοφύλαξ 37	δόλος 64, 86
γάμος 64, 75, 78, 80, 82, 83, 84,	Δύση 16, 51

Ἑβραῖοι 77	Ἰλεως 61, 65
ἔθνικὸς 64, 75, 77	Ἰσίδωρος, πατερχ. 36
εἰδωλολατρία 59	ἰσονομία 80
εἰσόδημα ἐκκλησιαστικὸν 49, 50, 62, 92	Ἰσραήλ 55
ἐκκλησιάρχης μγ.· βλ. Μα- νουήλ Χριστώνυμος	Ἰωακείμ Α', πατερχ. 120
ἐκκλησιασμός, ἐκκλησιάζομαι 79	Ἰωάννης Εὐγενικός 13
Ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν 77, 96, 104, 105	Ἰωάννης Χρυσόστομος· βλ. Χρυσόστομος Ἰωάννης
ἐξαρχία, ἐξαρχικὸ καθεστῶς 41, 42, 49· βλ. καὶ Μεγάλη Μαίτη, Μέγας Ζυγός, Μου- δανιά	Ἰωάσαφ, ἱρμν., ἔξαρχος Μεγά- λου Ζυγοῦ 46
ἐξαρχος 49· βλ. καὶ Ἰωάσαφ	καθαίρεσις 38, 62, 63, 64, 72, 80, 82, 88, 89, 90, 91, 120
ἐξισλαμισμὸς 79	καθολικοὶ 77
ἐξομολόγησις, ἐξομολογοῦμαι 60, 64, 80	καπηνιάζομαι, καπηνιαζόμε- νος 63, 75, 76, 84· καπήνιον, κεπήνιον 75
ἐξω ἀρχή 71, 73· βλ. καὶ ὀθωμα- νικὴ ἐξουσία	Καραθεοδωρῆς Ἀλέξανδρος 109
ἐπίσκοπος 89, 91	Καραθεοδωρῆς Στέφανος 108
Ἐφέσου μ. 110	Καρατζὰς Νικόλαος 108, 109
Ἑρακλείας μ.· βλ. Γαλακτίων	Καρμίρης Ἰωάννης 78
θυμὸς Θεοῦ 56· βλ. καὶ ὀργή	καταδοσία, καταδοσιὰ 64, 86
Ἰβήρων μν. 118	καταλυμαίνομαι 91
ἱερός κῶδιξ 13, 54, 67, 73, 106	κατάστιχο Μ. Ἐκκλησίας 46, 48
Ἱεροσολύμων πατερχ. 108, 110	κατέδομαι [κατεσθίω] 55
ἱεροτελεστία 87, 94	κόλασις 60
	Κομνηνοὶ 35
	Κοσίνιτσας μν. 42, 43, 72
	Κοσμάς, πρῶτος Ἀγίου Ὁ- ρους 119

Κριτόβουλος Ἰμβριος 13	Μεθόδιος, μ. Βερροίας, πρώην
Κυζίκου μ. 117	πρωτοσύγκελος μν. Βατο- πεδίου 118
Λακεδαίμονίας μ. 48, 49	Μελέτιος Πηγάς, πατρχ. 102
λαοὶ τῆς Βίβλου 99	μεσοπατριαρχία 73
λαὸς <i>χριστώννυμος</i> 66	Μεχμέτ Β' ὁ Πορθητῆς 98, 101, 103, 122
Λουκάς Χρυσοβέργης, πατρχ. 88	<i>μῖσος</i> 63, 82, 83· ἀκατάλακτον 83
μαγεία 94	<i>μοιχοζεύκτης</i> 64, 81
Μακάριος, μ. Σεργῶν, πρώην μνχ. Ἀγίου Ὁρους 118	<i>μοιχὸς</i> 59
<i>μαλακὸς</i> 59	μονοθεϊστικὴ θρησκεία 98, 99
Μανασῆς· βλ. Μάξιμος Δ'	Μορέως Δεσποτάτο 9
Μαννουήλ Ἀμπέρτος· βλ. Ἀμπέρτος	Μουδανιά 41, 42
Μανουήλ Κορίνθιος 102	Μουρίνος, σὺρ 85
Μανουήλ Χριστώννυμος (= Μά- ξιμος Γ') 35, 36, 37, 41, 53, 81· μγ. ἐκκλησιαρχῆς 36, 41, 96	Μουσεῖο Μπενάκη 109
Μάξιμος Δ', πατρχ. 32· Μανα- σῆς, μ. Σεργῶν 117· Μανα- σῆς, μνχ. μν. Βατοπεδίου 116	<i>μυκτιρισμὸς</i> 56, 70
Μάρκος Ξυλοκαράβης, πατρχ. 13	<i>μυστήρια</i> ἱερὰ 77
<i>μάχαυρα Θεοῦ</i> 57	Νήφων Β', πατρχ. 44· μ. Θεο- σαλονίκης 116, 117· μνχ. μν. Διονυσίου 116
Μεγάλῃ Μαίνῃ 49	Νικαίας μ. 108
Μέγας Ζυγὸς 48, 49	Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία 51, 70, 97, 103, 104, 106, 114, 115· ὀθωμανικὴ ἀρχή, δημό- σιο 32, 33, 95, 96, 97, 99, 111, 112, 114, 118· δίκαιο· βλ. δίκαιο· κράτος 34, 37, 41, 85, 100, 105, 113· πολιτικὴ ἐξου-
Μεγίστης Λαύρας μν. 120	
<i>μέθη</i> , <i>μέθυσος</i> 59, 64· βλ. καὶ Ραφαήλ· μεθῶ 90	

- σία, κυριαρχία 36, 80, 86, 96, 101, 105, 122
οἰνοπότης· βλ. Ραφαήλ
ὀλιγοστοί 56, 70
ὄνειδος 56, 70
ὄργη Θεοῦ 57, 59
ὄφφικιο, ὄφφικιάλιος 36, 37, 38, 72, 81· βλ. καὶ Ἀγαλλιανός, Γαλισιώτης Γεώργιος, Μανουήλ Χριστάννυμος
παγανιστικός 94
παῖδες Τούρκων 63, 88
Παλαιὰ Διαθήκη· βλ. Πίνακα πηγῶν
Παλαμήδης Γεώργιος· βλ. Πίνακα πηγῶν
πανωλεθρία 57, 61
Παπαγιάννη Ἐλευθερία 89
Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Ἄθ. 109
Πάπας Ρώμης 105
παράνυμφος 77
παρασχέδιο 42, 73
Πατρινέλης Χ. Γ. 35
πιττάκιο 42, 46, 48, 49, 120
πλεονεξία 59
πνευματικός 64, 80
Πορθητής· βλ. Μεχμέτ Β΄
πόρνος 59
πρόεδρος [ἐκκλησιαστικός τίτλος] 38
προίξ, προίκα 65, 80, 84, 85
πρώτος Ἀγίου Ὁρους, 121· βλ. καὶ Κοσμάς
Πύλη [Ὑψηλή] 10, 33, 34, 37-40, 46, 48, 49, 84, 85
πῦρ αἰώνιον 61
Ραγούζας, ἀρχπ.· βλ. Beccadelli
Ραφαήλ Α΄, πατρχ. 32, 39, 40, 41, 48, 71, 91· τύραννος καὶ διώκτης 32, 56, 71, 72· ἄλλοεθνής, σκυθογενής, βάρβαρος, φαῦλος 40· Τριβαλὸς 40, 73· μέθυσοι καὶ οἰνοπότης 90, 91
Ρώμη 9, 66
Ρωμοὶ 16, 36, 104
σαρκικὸν φρόνημα 56
Σακελλίων Ἰωάννης 102
σατὰν 59
Σερῶν μ.· βλ. Μακάριος, Μανασῆς
σιμωνία 42, 43, 45, 50, 91, 92· σιμωνιακῶς 40, 72· σιμωνιακή λύμη 44· σιμωνιακή νόσοις 44· Σίμωνος αἵρεσις 61
σκευοφύλαξ μγ.· βλ. Γαλισιώτης Γεώργιος
Σμύρνης μ.· βλ. Δανιήλ

σταυροπήγια 120· σταυροπη- γιακή άξια 43	μηχανισμός 34, 41, 95, 112, 114· φορολογική ύποχρέω- ση 48, 49, 114·
στάχωση 53	χαράτζιον 47· βλ. και φόρος ετήσιος
στέφανα 64	χαρτοφύλαξ μγ· βλ. Ἀγαλ- λιανός
συγγένεια ἀδελφική 93· πνευ- ματική 92	χειροτονία 62, 72· ἐπισκόπου 91· ἡγουμένου 120· πρώτου Ἀγ. Ὁρους 119· ἐπὶ χρήμα- σι 62· βλ. και σιμωνία
Συμεών Α', πατρχ. 33, 39, 41, 43, 45-47, 67, 77, 95, 106, 113	Χιλανταρίου μν. 119
συνείσακτος 63, 89	χλευασμός 56, 70
σύνοδος μείζων (1477) 41-49, 50, 51, 69, 74, 92, 95· Πανορ- θόδοξη (1483/1484) 77, 96, 97, 106, 107, 108, 110, 111, 117· Φλωρεντίας (1439) 77, 78, 96, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 121	Χρονικά 90, 116, 117· βλ. και Πίνακα πηγών
συνοικέσιον 62	Χρυσοβέργης Λουκάς· βλ. Λουκάς Χρυσοβέργης
ταφή 63, 76, 78	Χρυσόστομος Ἰωάννης 60
τετράγαμος 64, 81	ψευδομαρτυρῶ 65, 86
τόκος 63, 90	
Τοῦρκοι· βλ. παῖδες Τούρκων	
Τραπεζοῦντος Αὐτοκρατορία 9	Bandini A. M. 14
τρισεπίσκοπος 38	Beccadelli Ludovico 14 dolus 86
φαρμακεῖαι 65, 94	Laurent Vitalien 15, 35, 38
φλωρία 49, 113	Mocenigo Ἰωάννης 91, 97, 100, 110, 114-115
φόρος ετήσιος 37, 38, 46, 48, 49· κεφαλικὸς 115· οἰκονομικὸς βάρος 45, 49 φορολογικὸς	Pitsakis C. G. 38
	Reinsch D. R. 14

Πίνακας πηγῶν

Ἀγαλλιανός, Θεόδωρος	
Λόγοι (1463)	36, 81–82, 101
Ἀγία Γραφή	
Παλαιά Διαθήκη, Ψαλμοὶ 31(32), 5	60
48(49), 13	56
78(79), 35–36	56, 69
80, 14–15	55, 69
Παροιμίαι 14, 34	59
Ἡσαΐας 1, 19–20	55
Ζαχαρίας 1, 3	55
Καينὴ Διαθήκη, Εὐαγγέλιο κατὰ Ματθαῖον 5, 44	58
16, 18–19 ...	56
Ἐπιστολὲς Παύλου	
πρὸς Ῥωμαίους 13, 12	57, 59
πρὸς Κορινθίους Α', 6, 9–10 ...	59
13, 1–3	58
πρὸς Ἐφεσίους 5, 8–12	57
πρὸς Κολοσσαεῖς 3, 5–7	59
πρὸς Ἑβραίους 12, 14	58
Ἰακώβου ἐπιστολὴ 2, 18	61
2, 26	60
Ἐπιστολὴ Πέτρου Α' 2, 1	59
Ἀκολουθία... εἰς τοὺς ἐκ τῶν λατινικῶν αἱρέσεων	
ἐπιστρέφοντας	78

Βαγιαζήτ Β΄	
Βεράτι διορισμοῦ τοῦ Συμεών Α΄ (1483)	112–114
Βαλσαμών, Θεόδωρος	
Ὑπόμνημα στοὺς κανόνες	
πδ΄ κανόνας Ϛ Οἰκουμενικῆς Συνόδου	88
Ὑπόμνημα στὸν Νομοκάνονα	
Τίτλος ΙΓ΄, κεφ. β΄	84
Βλάσταρης Ματθαῖος	
Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον	
Β, κεφ. γ΄	88
Δανιήλ Σμύρνης	
Διήγησις... καὶ περίοδος τῶν Ἀγίων Τόπων	106–110
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων	
Τόμος Ἀγάπης κατὰ Λατίνων	78
Δωρόθεος [Ψευδο–]	
Βιβλίον ἱστορικόν	91
Ἐκθεσις Χρονικῇ	90, 116, 117, 121
Ἐνθυμήσεις καὶ Σημειώματα	
Ἐνθύμηση στὸ χφ British Library Add. 22492	96–97
Σημείωμα στὸ χφ Laurent. gr. Pl. LIX. 13	40, 72, 90
Σημείωμα στὸ χφ Taur. 23 B. Vβ.3	35
Ζωναράς, Ἰωάννης	
Ὑπόμνημα στοὺς κανόνες	
κβ΄ κανόνας Ϛ Οἰκουμενικῆς Συνόδου	62

Θεόφιλος Καμπανίας	
Νομικόν	82
Ίστορία Πολιτική Κωνσταντινουπόλεως	91, 117
Κανόνες	
Δ' Οικουμενικῆς Συνόδου	
β' κανόνας	62
γ' κανόνας	63
ς' Οικουμενικῆς Συνόδου	
π' κανόνας	79
Ἀγίων Ἀποστόλων	
κθ' κανόνας	62
Μανουήλ Κορίνθιος	
Μονωδία ἐπὶ τῷ αἰοδίμῳ πατριάρχῃ... Μαξίμῳ ...	102–103
Μανουήλ Χριστόνυμος	
Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως	36
Πατριαρχικὲς καὶ Συνοδικὲς πράξεις	
1315 Δεκ. Ἰωάννης Η'	«γράμμα» (N. 2047)
1355 Σεπτ. Κάλλιστος Α'	γράμμα (N. 2387)
1394 Μάιος Ἀντώνιος Δ'	«τόμος» (N. **2959)
[1454] Γεννάδιος Β'	ἐκθεση περὶ πίστεως
1454 Ὁκτ. Γεννάδιος Β'	ἐγκύκλιος
1474 Ὁκτ. [Συμεὼν Α']	συνοδικὴ ἀπόφασις
1474 Δεκ. Συμεὼν Α'	ἐγκύκλιος
1475 ἀρχὲς	«καθαίρεσις»
1476 ἀνοιξη	πιπτάκιο
1477 Μάρτ.	ἄρση ἀφορισμοῦ
1477 Ἰούν.	«σιγλιῶδες γράμμα»
1480 Ἰαν. Μάξιμος Γ'	γράμμα
	110–111, 114–115

ΠΙΝΑΚΕΣ

1482–1486	Συμεών Α΄	«γραφή»	46, 48, 49
1483/1484	Συμεών Α΄	«συνοδικός τόμος»	77–78, 106, 117, 121
1484 Μάιος	Συμεών Α΄	«συνοδικόν... ψήφισμα» ..	43–44, 45
1486 Ίούλ.	Συμεών Α΄	«ἐπικυρωτικὸν γράμμα» ..	118–119
1486 Σεπτ.	Συμεών Α΄	«συνοδικὴ πράξις»	117, 118
1488 Ίούλ.		«συνοδικὸν ψήφισμα» ...	32, 72–73
1489/1490	Διονύσιος Α΄	«συνοδικὴ πράξις»	118
1497 Ίούν.	Νήφων Β΄	«συνοδικός... τόμος» ...	44–45, 85
1498 Δεκ.	Ἰωακείμ Α΄	«σημείωμα»	119–120
1498 [Δεκ.]	Ἰωακείμ Α΄	«γράμμα»	120
Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία			91, 117
Παλαμήδης, Γεώργιος			
Ἱστορία... τοῦ... Μιχαὴλ βοηβόδα			87
Φωτεινόπουλος, Μιχαήλ			
Νομικὸν Πρόχειρον			83

Χειρόγραφα πού χρησιμοποιοῦνται ἢ ἀναφέρονται

ΑΘΗΝΑ

- Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, 1896 102-103
Μουσεῖο Μπενάκη, 19 108-109

ΑΘΩΣ

- Μονὴ Ἰβήρων, 512 102
Μονὴ Παντελεήμονος, 127 99

BATIKANO

- Biblioteca Apostolica, *gr.* 2416 43

BIENNH

- Nationalbibliothek, *Vind. hist. gr.* 48 42

ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ

- Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη, 276 46

ΛΟΝΔΙΝΟ

- British Library, *Add.* 22492 96

ΠΑΡΙΣΙ

Bibliothèque nationale, *gr. 1289* 98

Suppl. gr. 1375 108

ΣΑΜΟΣ

Βιβλιοθήκη Μητροπόλεως, *12* *passim*

ΤΟΡΙΝΟ

Biblioteca Nazionale, *23 B. V. 3* 35

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ

Biblioteca Medicea Laurenziana, *gr. Pl. LIX. 13* *passim*

✠ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ✠

ΣΤΟΧΑΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΣΕ ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟ
ΤΟΥ 1477 ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗ
ΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΕ Η/Υ MACINTOSH
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΒΑΣΩ ΑΝΤΩΝΙΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ OFFSET ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «Γ. ΑΡΓΥ
ΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ» ΣΕ ΧΑΡΤΙ CONQUEROR 100 GRAMM.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΙΔΕΟ
ΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ
ΤΟ ΕΝΕΝΗΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ
ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία

- Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγή τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, τ. 1, Ἀθήνα 1987.
(ISBN 960-7094-34-4)
- ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια καὶ μαρτυρίες τοῦ 1476*, Ἀθήνα 1988.
(ISBN 960-7094-00-X)
- Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερὸς Κῶδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ ΙΕ' αἰώνα: Τὰ μόνα γνωστὰ σπαράγματα*, Ἀθήνα 1992.
(ISBN 960-7094-06-9)
- ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1995.
(ISBN 960-7094-32-8)
- Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἀφορισμός. Ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποιητῆς στὶς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1996 [β' ἐκδοσι 2004].
(ISBN 960-7094-33-6)
- Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999.
(ISBN 960-7916-04-2)
- ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀφιερώματα καὶ δωρεὲς τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς ἐνσέβειας*, Ἀθήνα 2002.
(ISBN 960-7916-19-0)
- Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας & Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003.
(ISBN 960-7916-30-1)
- ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μετὰ τὴν Κατάκτηση. Στοχαστικὲς προσαρμογὲς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σὲ ἀνέκδοτη ἐγκύκλιο τοῦ 1477*, Ἀθήνα 2006.
(ISBN 978-960-7916-57-0)

(ISBN 978-960-7916-57-0)